

ЛУГАНСЬК

Здоров, Луганськ!

Здоров удруге, втретє —
Мені любіший ти, ніж всі мої міста.
Ти батьківщиною мандрівнику й поету
Своїм минулим і майбутнім став.

Здоров, Гусинівко, й ти, Гострая Могило,
Живих і мертвих переможців шлях.
Закоханому в степ, моему серцю милі
Твої околиці, що тонуть у полях.

Здоров, Камінний Брід! У мергелі крихкому
Ти й досі настеляєш вишняки.
Здорово, юносте залізного наркома,
Де виростав колись гарячий і стрункий!

На океанський шлях дороги обернулись,
Орли зростають і у світ летять.
Мені твоє величчє минуле
Стає багатством днів і радістю життя.

Як дуб леліє соки під корою,
Так ти один виношуєш отут
Літопис мій про партію і зброю,
Про чесних і простих твоїх героїв
Отеплений любов'ю серця труд.

На вулицях і на кар'єрах дальніх
Славетних днів відшукую печать,
Дороги димні парубків принципальних,
Закоханих у порох, як в дівчат.

Коли ж стріча мене вечірня зміна,—
Чийсь нагадає бриль, чи очі спід бриля
Давно забутого в ливарнім Фіна,
Ливарника, що бомби виробляв.

Хоч він давно пішов під східне небо —
Він був учасником теперішніх побід.
Я кажу юнакам: ровесники, не треба,
Про Шурку-Фіна¹ забувать не слід.

Він був творцем партійних арсеналів
І винахідником революційних бомб.
В серцях бойовиків, що Олександра знали,
Живе й тепер ім'я його, либонь.

Я йду Казанською — і віковим привітом
Схиляються зірки на шелест підшов...
Так, Шурка був людина з динаміту,
Він чесно динаміт шукав по світу
І через нього наречену не знайшов.

Ось він іде, — додому, в ніч осінню.
У скронях дзвонить і чугун і дим.
Упасти б і заснуть — забудь життя і зміну!
Та бачить чобота жандармського сліди.

Холодний, тихий Фін не спочиває зовсім.
Він кида дім свій і виходить в ніч.
Його стріча вселенська чорна осінь
І на куркульській клуні злобний сич.

Глухими вулицями, місячи болото,
Лиш на світанку зустріча грудьми
Кількох городових, що вже ідуть з роботи,
Що й Шурчин закуток громили чобітьми.

По звичці Шурка — стримано і просто
Підходить, мов виконує наряд,
І в чорну мряку врізується гостро,
Над сном Луганська вибухає постріл —
В сатрапа, бога, віру і царя!

В кар'єрах камінних, де виросла ожина,
Знаходжу я дороги і сліди
Бойовиків робочої дружини,
Ливарників луганських молодих.

Асфальти лагідні по вулицях первісних
Синам під ноги стеляться м'які ...

¹ Фін-Шурка — Олександр Фреер, член бойової робітничої дружини луганських більшовиків (1905—1906 рр.). Пізніш, рятуючись від переслідування поліції, перебрався до Баку, а звідти в Іран.

Мені судилося онукам розповісти
Про скромних і стальних, безкомпромисних
І недосяжно-чесних їх батьків.

І над Луганкою, оновленою нині,
Під небом жовтня хочу я звести
Одітого в ясну краватку сина
Із батьком юним — парубком простим.

Щоб вислуг батька спадкоемці горді
В роботі новій щастя так знайшли —
Як у борні пропагандист Володя¹,
Що в цехові мав справжнє ім'я Клим.

Щоб юність трудова онуків чорнобрових,
Щоб молодість ровесників моїх —
Рівнялась юності районщика Шмирова
Й партійного районщика Нагіх.

Милуючись на безтурботну вашу
Веселу молодість у школах і садах,
Я кажу:

— Виростіть в товаришку Наташу²,
Що в цих садах була завзята й молода...
Здоров, Луганськ!

Здоров, хороший город,
Славетний батьку гордого „Ж. Р.“³,
З столицями пролетаріату поряд
Ти йдеш в історію радянських ер.

Ти проgrimів походами й шляхами,
А честь твою скріпили у віках:
І перший молот, схрещений із кайлом,
І Ворошилов Клим і Разумов Михайло⁴,
І паровоз з ім'ям більшовика.

І хай повік, повік не роздвоїться
Минулий твій і твій майбутній день.
Здоров, Луганськ!

Живи, чудове місто
Залізних „Феліксів“ і велетнів — людей!

¹ Тов. Володя — партійне ім'я К. Є. Ворошилова в роки революційної роботи в Луганську.

² Тов. Наташа — Н. Самойлова, І. Шмиров, І. Нагіх — видатні луганські революціонери, члени партії 1905 — 1906 рр.

³ „Ж. Р.“ — завод імені Жовтневої революції в Луганську.

⁴ Разумов Михайло — видатний більшовик, луганчанин, нині секретар Сибірського крайкому ВКП(б).

ДВА ОПОВІДАННЯ

МУЖНІСТЬ

— Попереджую,— так почав своє оповідання Микола Чумак, коли дійшла його черга,— попереджую. Я не люблю запитань і реплік. Навіть тоді, коли вони торкаються змісту. Оповідання моє правдиве— тобто я на жоден міліметр від правди не відступлю, а значить, не зламаю нашої умови. Репліки і запитання приймаю тільки скінчивши оповідання. Отже, озбройтесь терпінням.

Звено за звеном літаки зривалися в повітря. Над аеродромом повисло таке гудіння, що глушило людську мову. В цьому царстві швидкоколотних і гомінких машин людина здавалася слабкою і незначною істотою.

Одягнутий в шкіру, малоповоріткий льотчик обережно ходив навколо своєї машини, змерзлими руками торкався її частин, вайлуватو ліз в кабінку і, міцно прив'язавшись ременем, наче приростав до машини, перетворювався на одну з її невід'ємних частин.

Та коли уявлення про зростання з машиною вірне, то думка про незначність людини, про удаване панування машини зовсім помилкове. В руках льотчика машина— слухняна і могутня зброя. Він, наш радянський льотчик, керує і командує своєю машиною, вона виконує його залізну волю, вона його слухає, як лише може слухати бездоганно навчений і тренований кінь свого відважного вершника. Машина тут цілком підкорена людині.

Літаки одержали завдання, і звено за звеном зривалося в морозне, прозоре повітря. По землі слалася колюча хвища, від пропелера тікав назад нестерпний холодний вітер. Лижви сковзалися плавко, легко відриваючись від дзвінкого аеродрому. Літак скидався на лелеку, що, відштовхнувшись од землі, підігнала ноги і полетіла все вище й вище. Від гуркоту моторів дзвеніло повітря й губилися в шумі людські слова. Та в умовах аеродромного напруженого життя цих слів не багато почуєш. Люди розуміють один одного з руху, погляду, кивка голови.

Комеск примруженими очима проводить уважним і суворим поглядом зліт кожного літака. Часом по обличчю в нього ковзне усмішка як знак задоволення за бездоганий зліт, часом потемніють очі і над перевіссям ляже жорстока зморшка невдоволення. Комескове рухливе відкрите обличчя відбиває кожен рух думки і настрою.

Ми стоїмо біля літаків і нас обгортає крижаний вітер і очі нам порохить сніг.

В повітря йдуть останні машини. Безаварійна, червонопрапорна ескадрилля пішла в черговий учбовий польот. Мороз до 20°. Туман, що зранку налетів на аеродром, розтанув, хмари піднялись.

Ось пішли навздогін крилатій зграї останні машини. Раптом комеск, що весь час був спокійний, рішуче ступив крок уперед, наче намагався кинутися навздогін літакам — настільки його рух був несподіваний і різкий. Він пильно й невідривно дивився на літаки, що набирали висоту. Потім круто повернувся до нас і, звертаючись до всіх, спитав:

— Ви бачили?

Від колючого різкого вітру в мене очі були повні сліз — я нічого не бачив. Навіть літаки, що плавали ген на височині до тисячі метрів, здавались мені безформними, рухливими плямами в тумані.

Інженер декілька секунд дивився вслід літакам, потім глянув у зблідле від хвилювання обличчя комеска і вимовив невиразне й багатозначне:

— М-да...

Я нічого не розумів. Я бачив міцно стиснуті комескові губи, його примружені холодні очі, що неспокійно озирали аеродром, наче вперше його бачили, бачив спантеличений погляд інженера, бачив розгублені обличчя мотористів і механіків, — і нічого не розумів.

— Ну, як же це воно вийшло, чорт бери, — звернувся комеск до інженера. — Ви розумієте, що це неминуча аварія! Ви чуєте? Дайте негайно сигнал небезпеки! Негайно! Аджеж їм сісти не можна!.

— А що трапилось? — не витримав я.

— Як, хіба ви не бачили? Лижва, розумієте, лижва вивернулась. Стала прямовисно, розумієте? Та гляньте уважніше сами. — І, піднявши голову, комеск показав на літака, що летів над нами на височині метрів 400 — 500.

Можливо, його очі бачили ясно ту кляту лижву, що ви-кликала переполох, але я її не бачив. Перед моїми очима в прозорій блакиті спокійно кружляли літаки і їх не можна було відрізнити один від одного.

На білому килимі аеродрому вистилали сірі полотнища сигналу небезпеки. На землі готувалися до неминучої аварії, якщо не до катастрофи.

Льотчик і штурман, що був з ним в літаку, — при зльоті нічого не помітили. Для них зліт відбувся нормально, як і десятки, сотні разів до цього. Перед очима з повітря відкривалася давно знайома панорама міста Н. Білою рівною стрічкою простяглася річка, ген далі темнів ліс, вузьенькою смугою вирізьблювалось полотно залізниці.

З повітря поїзд здавався ляльковим, так само, як і будинки й люди, що ворушилися, наче комашня.

Підійшов сусід зліва и подав сигнал уваги. Льотчик відповів, і тоді сусід показав на лижву.

Льотчик перехилився на борт літака, але, раніш ніж побачив лижву, прочитав на аеродромі викладений сигнал небезпеки. Досить було коротко подивитися на лижву, щоб зрозуміти серйозність небезпеки.

Штурман з сигналу сусіда, з тривожного погляду льотчика швидше догадався, ніж зрозумів, що над ними нависла якась несподівана і неминуча небезпека. Він і собі перехилився через борт, стежачи за поглядом льотчика, що показував йому під самолёт. Те, що побачив штурман, примусили тривожніше й міцніше битися серце. Штурман був молодий, зовсім молодий. Навіть у комсомольській сім'ї його вважали молодим. Неприємне почуття тривоги майже фізичним боєм стиснуло груди.

Аварія неминуча — прочитав штурман не виголошений, німий вирок в очах свого друга — льотчика.

Так, аварія неминуча і невблаганна як смерть — крутилася одноманітна і невідступна думка в голові.

На коротку мить уявив штурман момент падіння, і така жахна картина з уламків, покрученого дроту, понівечених частин і людського тіла встала перед його очима, що мимоволі його пройняв холод.

Потім думка війнула в затишну, невеличку кімнату на другому поверсі в корпусі № 6. Молода, як і він, русява красуня дружина відчиняє йому двері. Аджеж вона впізнає його кроки ще тоді, коли він тільки йде по сходах. Вона зустрічає його таким ласкавим поглядом, вона його так любить і шанує. І тепла усмішка виповзає на бліді штурманові обличчя. Як йому хочеться побачити її, притиснути до своїх грудей і сказати:

— Люба, ти за мене ніколи, ніколи не бійся. Ми так знаємо свою машину, так їй і собі віримо, що ніколи навіть погостювати до нас страх не приходив.

А потім думки про дружину змінилися думками про друзів, про радість і печаль, що довелося пережити за свій короткий вік.

Та й про друзів думки відлетіли швидко. Не відлетіла тільки думка про небезпеку, про неминучість аварії. „Аварія... Уламки. Хаос. Пітьма... А може калікою залишуся... А хіба

вже з цього стану немає виходу? Хіба вже це така безвихідь, що з неї виплутатися не можна? Виплутатися... виплутатися... Як же бути? Як? "

Знав, що і льотчик, його найщиріший приятель, так само шукає виходу, шукає напружено і невтомно. Про це свідчать ті повітряні маневри, що він проробляє з своїм літаком, про це свідчить його монументально спокійна, але вся наче зібрана в залізу грудку постать.

Штурман перехилився ще раз через борт, щоб оглянути, чи нема часом змін з клятою лижвою, і лише тепер, нахилиючись і натискуючи животом на борт літака, згадав про парашут. Відразу наче полегшало на серці.

— От тобі й на! Якже це я забув про таку чудову річ, як парашут? Аджеж це найпростіший і найкращий, бо найлегший вихід!.. Набрати висоти—і до побачення, літак, з твоїми клятими лижвами!

Набрати висоти і стрибнути на парашутах, хай літак падає каменем на землю... Іншого виходу нема, це єдиний! Глянув на льотчика. Він сидів зосереджений і спокійний, наче нічого й не трапилося, наче жодна небезпека не загрожувала ні їхньому життю, ні літакові.

Літак кружляв над аеродромом, поруч летіли, мов секунданти, сусіди. На землі сіре полотно сигналізувало про небезпеку. Біля ангара причаївся аварійний автомобіль.

Штурман перехилився до льотчика і, майже торкаючись його шлема, крикнув.

— Треба щось думати!

Було очевидно, що льотчик не почув жодного слова, але він согласно кивнув головою. Після короткої паузи він обернув голову, і штурман швидше вгадав, ніж почув те, що сказав льотчик. А льотчик, ховаючи тривогу в голосі, крикнув:

— Не може бути! Машину не можна гробити! Не можна! Коли б спробувати... сиробувати, бо це єдиний правильний вихід!..

Штурман стежив за рухами льотчика, ловив невиразні слова, що танули в шаленому гудінні, і почав розуміти, що, крім парашутів, є ще один вихід. Надто небезпечний, ризикований, але вихід! Він перехилився через борт і почав оглядати машину так, наче бачив її вперше. Його погляд повзав по борту до крила, спустився вниз до шасі, зупинився на лижвах. Ще раз глянув на віддалення від своєї кабіни до лижв і, нарешті, глибоко зітхнув. Потім різко і рішуче розстебнув ремінь, скинув рукавиці. Важко зупинився поглядом на своїх валянцях, пощупав руками парашут. Він думав: скинути і цей вантаж чи залишити? Аджеж перешкоджатиме! Але як скинути,—на випадок чого—жодної надії на порятунок не залишиться. Ні! Ризкувати треба, маючи відповідні, хоч найменші, засоби безпеки.

Штурман торкнув льотчика за плече, і зблідлими губами, показуючи рукою вгору, вимовив:

— Набирай висоту, я спробую!..

Льотчик не ховав радісної усмішки. Він уважно глянув у вічі своєму другові, простяг йому руку і міцно стис руку штурмана, простягнуту у відповідь.

А потім знову штурман побачив перед собою спокійну і впевнену постать льотчика. Глянувши вниз, побачив, як від них тікала земля. Літак набирав висоти.

Коли ми побачили з землі, що літак з вивернутою лижвою подерся вгору, кожен з нас по-своєму зрозумів, що наближається кінець.

Комеск нервово кусав цигарку і не зводив очей з літака, Інженер ходив по два кроки туди й сюди, одноманітно. як маятник годинника. Сумний, згорблений, з темним обличчям, він час від часу підводив голову, щоб глянути, в якому стані „аварійники“.

Мотористи крок за кроком поволі посувалися в центр аеродрому.

Мовчання всієї групи людей ставало нестерпним. Першим не витримав інженер. Він зупинився і, звертаючись до комеска, спитав:

— Будь ласка, товаришу комеск, скажіть, з якої висоти їм найкраще буде викинутися з літака.

Комеск зупинився, нервово здвигнув плечима, глянув на інженера так, наче хотів спитати: „Якого вам дідка від мене треба? Хіба важливо, з якої висоти вони стрибнуть, кинувши літак? Важливо те, що вони в небезпеці, літак буде розбитий, і славу безаварійної ескадрилі ми втратимо! А обіцяли ж! Рапорта підписали... Ех!..“ Але комеск ні слова не вимовив. Він знову перевів погляд на літак.

Тим часом літак набрав висоту метрів 800, зробив коло над аеродромом, і зайшов, як звичайно заходять на посадку.

Нам з землі було видно, як темна, невеличка постать людини піднялась з кабіни і почала перевалюватися через борт.

Літак, плануючи на зменшених оборотах, пішов на зниження...

Штурман рішуче взявся за борт літака. Щоб не заважав парашут, він пересунув його назад, майже на спину. Він повсім не думав про те, що коли залишити парашут у такому стані, ним не можна, майже не можна буде скористатися в хвилину небезпеки. Штурман не думав про небезпеку. Він вважав, що рішення, схвалене ним і льотчиком, єдино правильне, і його будемо треба виконати.

Безперечно, менше ризику було б викинутися на парашутах, і дати волю машині падати як їй завгодно. Але хіба можна допустити це? Хіба можна розбити таку чудесну, таку прекрасну машину? Ні! Цього допустити не можна!

Думка в голові була одна: долізти до лижви і будьщо поставити її на місце, а поставивши, тримати, аж поки не сяде на землю літак...

Лезо холодного вітру злісно вп'ялося в обличчя і руки. Шквал вітру, налетівши, не послаблювався на жодну секунду. Він намагався відірвати людину від її нетвердого ґрунту і кинути на далеку, принишклу землю.

Штурман, переборюючи атаку вітра, одвойовував віддалення, що було між ним і лижвою, сантиметрами. Часом йому здавалося, що мороз і вітер не тільки морозять йому руки,— здавалося, що від них холодне і болісно стискується серце. Воно ось-ось зупиниться, сковане холодним шквалом. Були секунди, в які штурман повисав над безоднею на одній руці, в той час як інша тяглася до борта, щоб на кілька сантиметрів пересунути тіло ближче до лижви. В такі секунди штурман шкодував, що не скинув парашута і валянци. А як би легко було лізти...

Та штурман був добрий фізкультурник! Він подолав віддалення, він досяг злощасної лижви!

Міцно тримаючись за шасі і спираючись ногами на лижву, штурман спробував викручену лижву поставити в нормальний стан.

Але це зробити було не так легко, як здавалося. Лижва вискочивши з башмака, простромила крило і застряла в ньому. Даремно пробував штурман видерти її звідти руками — лижву наче хто навмисно тримав, так що ніяка сила не могла її звідти звільнити. Також не допомагали і удари ногою. Лижва так міцно застряла, що ніякі зусилля штурмана не звільняли її з крила.

А літак все знижувався і знижувався, все наближався до землі. Земля наростала з кожною секундою, так само, як наростала небезпека, усунути яку, добравшись до лижви, здавалося справою одної хвилини.

Льотчик тривожно схилив голову через борт і поглядом і рухами руки підбадьорював штурмана не відчаюватися і не кидати справи. Ось до землі залишилось метрів 250. Ось альтиметр показує вже тільки 200 метрів. Літак знижується, губить швидкість, і льотчик думає, чи варто брати ручку на себе і спробувати зайти ще раз, чи хай вже йде машина своєю ходою, доки не вріжеться в землю.

Штурман втратив надію подолати лижву, а проте не кидав свого намагання. Він з жорстокістю, якої досі не знав, бив її ногою, методично, уперто, настирливо. Він відчував таку злість до лижви, наче це була жива істота. Аж сльози

просили йому очі. Аджеж тільки подумати! Чи варт було ризикувати, лізти над безоднею, боротися з вітром, холодом і небезпекою, яка була перед ним на всьому шляху від кабіни до лижви! Чи варт було все це робити, коли тут, майже досягнувши мети, не впоратися з таким простим завданням — поставити лижву на місце! Паршиву, кляту лижву!

Аджеж подолати той шлях, що він подолав, можуть тільки люди, до кінця віддані справі соціалізму. Куди безпечніше було б стрибнути на парашутах! А тут... лижва, клята лижва, невже не вистачить сили примусити тебе підкоритись? Невже аварія?.. Допустити аварію?! Ні в якому разі! Штурман з новою силою б'є ногою в лижву, що застряла в крилі...

А коли віддалення до землі було не більше як 100 метрів, коли вже всяка надія на те, що лижву пощастить вирвати з крила, була втрачена, коли льотчик остаточно вирішив взяти ручку на себе, щоб вирвати літак з тяження землі і ще раз кинути його у височінь, — лижва під градом ударів штурмана піддалася. Видерта з крила, вона стала на своє місце. Знесилений боротьбою і радістю перемоги, штурман сів на неї так як сідають відпочити на вузькому обніжку вкрай стомлені люди. Та штурман не лише відпочивав! Він тримав лижву, щоб часом з нею не повторилася ця несподівана історія...

Літак ішов на посадку.

Ми на землі полегшено зітхнули.

Комеск обіймав мужніх юнаків — штурмана і льотчика, дякував їм міцним потиском руки і поцілунком. В очах комеска блищали сльози радості і гордоців за своїх вихованців, за славу ескадрильї, за її безаварійність. Мотористи, оточивши літак, тягли його в ангар. Аварійний авто захурчав і поїхав з аеродрому...

ПРИГОДИ ПАРАШУТИСТА

Я хочу розповісти про один незначний, на перший погляд, випадок, але випадок, глибоко характерний для показу спільної роботи льотчика й парашутиста. Можливо, я трохи відійду від теми. Аджеж, коли мене не зраджує пам'ять, ми домовились говорити про героїку, про героїв. А в тому випадку, що вплив у моїй пам'яті і проситься на язик, героїки майже нема, а є показ того, як людина, потрапивши в складні обставини, не розгубилась і вийшла з них цілою і непошкодженою.

Левка Моторного була черга розповідати після Миколи Чумака. Просьбу останнього ми виконали. Ніхто з нас не кинув йому жодної репліки, не кинув і жодного запитання. Кожен з нас стежив уважно за подією героїв — льотчика і штурмана, і намагався уявити себе на їхньому місці, в по-

вітрі, на волосинку від аварії, від страшної небезпеки. І кожен з нас думав: „Я хочу бути таким, як вони — ті два лижних юнаки“. Левко Моторний, не поспішаючи, дістав цигарку і запалив її. Ми зручніше вмостилися, хто де сів.

— День був сонячний, теплий. Таких днів іншої осені не багато буває, але осінь 1934 року, як ви знаєте, була на прочуд тепла і суха.

Ще з раннього ранку робітничі організації потяглися з усіх районів міста до центру, до Парку культури й відпочинку, де мало відбутися свято.

Хто з нас був у Парку, той знає наш чудовий стадіон, що є справжнім магнітом для молоді і всієї трудящої людності. Туди на свято збираються десятки тисяч людей. Цього ранку глядачі поспішали, щоб дістати кращі місця.

Наші фізкультурні свята перетворюються на всенародні свята, і в цьому їхнє величезне культурне значення.

Парад молодості, сили й здоров'я приваблює кожного. І кожен з нас дивиться на фізкультурників з здоровою заздрістю і коли не говорить, то думає: „І я можу бути таким міцним, загартованим, бадьорим, як оці тисячі струнких, прекрасних, радісних“.

Якщо хто з нас вже людина підтоптана, той обов'язково подумає: „Отже і я міг би бути таким, коли б в час моєї молодості існувала радянська влада. Хіба б так я вплив свій голос у ту дзвінку й бадьору пісню, що стелеться над містом!“

Фізкультурне свято, про яке я розповідаю, було особливо грандіозне ще й тому, що воно збігалося з святом авіації. Сотні чудесних повітряних машин брали участь у параді. Вони вийшли в повітря раніш сонця.

Я ще з вечора умовився з однією дівчиною зустрітись ранком на стадіоні і взяти участь у святі в гурті неорганізованих, тобто глядачів - одинаків. Вам ім'я цієї дівчини знати не цікаво. Ми з нею сонце зустрічали на вищій стадіону, звідки спостерігали захоплюючий, чудесний марш літаків і привітали перші колони фізкультурників, що безупинно, як річка у весняну повідь, вливалися в широкі ворота Парку.

Ми прийшли дуже рано і всі спортивні вправи і змагання відбувалися на наших очах.

Мене страшенно захопило чудесне видовище масових стрибків парашутистів. Я вперше спостерігав, як десятки темних і дрібних, наче комашня, постатей відокремлювалися від літаків, як на фоні блакитного й прозорого неба виростили, наче в чудесному садку на чудесному дереві розпукувалися дивні різнокольорові квіти. Вони так густо рясніли в повітрі, що здавалося, ти спостерігаєш не вправи парашу-

тистів, а звичайне блакитним килимом застелене поле і на ньому рясніють чудові макові квіти.

Коли загін літаків, скинувши парашутистів, відлетів геть на східну околицю міста, звідкись вирнув блискучий, наче срібний, літак. Він був один у повітрі, і мимоволі всі погляди зосередились на ньому.

Літак спершу літав на невеликій височині, наче перестрибував через високі будинки, придивляючись, що діється в клітинах дворів і на широких вулицях розворушеного святом міста.

Пролітаючи над стадіоном, літак ще знизився, і з нього порснув на землю рій метеликів-листівок.

Машина, зробивши коло над стадіоном, почала набирати висоти.

Моя сусідка, що весь час мовчала і спокійно, навіть байдуже (так мені здавалося) спостерігала вправи в повітрі, в останню хвилину виявила неспокій, навіть тривогу. Вона стиснула мою руку, притулилась до мого плеча і невідривно дивилась на срібного красуня, що гордовито дерся вгору. Я звернув увагу сусідки на її нервування і почув відповідь:

— Там Коля. Він сказав: коли побачиш срібного літака—знай, я на ньому. Я покажу такий класний стрибок, що ви всі на землі роти пороззявляєте. Коля пообіцяв сісти з парашутом на стадіон. І я трошки нервую. Я турбуюсь, коли б чого не трапилося...

Я посміявся над її зайвими страхами і навіть сказав якийсь дотеп. Я сказав, що на стадіон Коля сяде з парашутом якраз у той момент, коли капітан футбольної команди дасть сюрчок починати гру, і він парашутом над головою відбиватиме атаку динамовців, ловитиме м'яча в свою парасольку, а в момент небезпеки схопить м'яча і стрибоне з парашутом угору.

Я вигадував дурниці, щоб розважити сусідку.

Коля—брат моєї сусідки і мій непоганий приятель. Я зустрів його щось місяців три тому. До сьогодні я знав його як відчайдушного мотоцикліста й невтомного футболіста, а взагалі непоганого спортсмена-фізкультурника.

Невже за ці кілька місяців Коля встиг набути ще й кваліфікацію не абиякого парашутиста, що на святі збирається показати якісь класні витівки стрибка? А втім, він міг за ці місяці стати вправним парашутистом, і в цьому нічого дивного немає! Адже ж ми живемо в такий вік, коли на опанування складної техніки мусимо витратити якнайменше часу. До цього у нас є всі обставини. Наша прекрасна країна озброюється найскладнішою і найповнішою зброєю, і цю зброю, ці машини і техніку ми мусимо опанувати за найкоротший час. Відстати ми не маємо права, відсталих б'ють, а ми сказали, що ми цього не дозволимо...

І дивуватися з того, що Коля за короткий час вивчився на вправного парашутиста, — значить відстати від життя...

Проте неспокій і тривожний настрій моєї сусідки наче передався мені. Я вже не можу відірвати очей від білого літака. Моя зацікавленість росте щосекунди. Я пробую вгадати, що вигадують там, на срібному літаку, двоє відчайдушних людей. Якими вправами вони хочуть здивувати оці десятки тисяч людей, що так само, як і я, стежать за їхнім спокійним польотом?

Ось літак заходить в останній круг. Дзвінко і надзвичайно чітко гуркоче мотор.

Літак ковзнув на крило, перевернувся раз, вдруге, втретє. Вирівнявся і знову подерся вгору.

Набравши висоту, він різко, наче кінь, якого смикнули за повід, рвонувся вверх, став майже прямовисно дибки — здалося, що якусь долю секунди він повис нерухомо, навіть мотор перестав гарчати. А потім, як зморений пловець, ліг на спину, розгорнувши руки-крила, пролетів кілька метрів колесами вгору, і знову, прибравши нормального стану, ринувся у височінь. Так повторилося кілька разів.

Я почав думати, що ніякого стрибка не буде, що льотчик обмежиться показом вправ фігурного польоту, „побавиться“ в повітрі і, на цьому заспокоївшись, скаже — до побачення!

Проте стежу за вправами літака з непослабним інтересом. Не зводячи очей з нього, я нахиляюсь до сусідки і питаю: — А може то Коля навмисно тебе лякав? Може його там у літаку немає, і ніяких особливих стрибків не буде?

Та не встиг я стулити рота, як побачив, що з літака випав пасажир.

Він випав з літака в ту хвилину, коли літак робив мертву петлю і був догори колесами.

Хоч і багато хто з нас чекав якоїсь надзвичайної вправи льотчика, проте цей стрибок був справжньою несподіванкою. Стрибок з мертвої петлі скидався скоріш на нещасливий випадок, ніж на заздалегідь намічену вправу.

І лише тоді, коли над головою людини, що так випала з літака, розгорнувся червоний парашут, ми всі полегшено зітхнули, щоб тої ж хвилини спинити подих і скам'яніти в тривожній напрузі.

Не встиг розкритий парашут з пасажиром знизитись, як літак, змінивши петлю на нормальний льотний стан, налетів на парашутиста, насів на нього, наче кобець на розгублену пташку. Шнури парашута і його полотно заплуталися в колесах і шасі літака.

Невідомо, як гвинт не врізався в парашут — тоді б подвійна катастрофа була неминуча.

А так? Так ми бачили, що нещастя спіткало лише парашутиста. Він безпомічно, наче прив'язаний до літака бранець,

повис під ним і повітря від гвинта відкидало парашутиста назад.

У мене одна лише думка прорізала мозок:

— Як він сяде?

Адже хоч би яка вдала була посадка — людині, що припнута під літаком, не жити. Вона загине між літаком і землею.

Хоч би як зменшував льотчик посадочну швидкість, — вона має свій законний мінімум, ніжче якого йти не можна, бо літак зірветься в штопор, каменем упаде на землю. А цей мінімум — десятки кілометрів на годину — за всяких умов при такому стані пасажирів буде смертельним для нього і небезпечним для льотчика і пасажирів. Як він сяде?

Сусідка вп'ялася мені в руку, вона заплющила очі, і її плечі здригалися в стримуваному риданні.

Стадіон завмер, спостерігаючи повітряну трагедію.

Для кожного було зрозуміло, що подія в повітрі не підстроєна навмисне, що вона не входить у програму повітряних вправ свята.

І, мабуть, не одного мене пронизувала гостра думка про невблаганний і неминучий кінець, який незабаром настане.

— Як він сяде?

А літак набрав висоту, зробив коло над стадіоном, наче показуючи глядачам свою здобич, і полетів на південь. Під літаком гойдалася безпомічна, припнута шнурами, постать людини.

Я біг на гору, щоб звідти стежити за літаком. Знесилена й перелякана моя сусідка ледве пересувала ноги, але не випускала з рук мого рукава, йшла за мною і все повторювала одноманітне запитання, на яке, очевидно, не чекала відповіді:

— Ой, що ж буде, ой, що ж буде?..

В її голосі брєвіло ридання і в переляканих очах стояли сльози.

Від стадіону шалено мчали на південь автомобілі.

Опівдні стомлену, розбиту морально, з померклыми очима я привів свою сусідку до її квартири. Всю дорогу вона то йшла мовчки, то шепотіла те саме:

— Ой, що ж буде, ой, що ж воно буде?..

Дівчина нічого перед собою не бачила і, здається, не помічала навіть мене, що вів її за руку, як малу дитину.

У мене був гнітючий, убивчий настрій. Ми тоді, побігши в стадіону на гору, біліше на стадіон не повернулися. Деякий час все визирали, чи не летить срібний літак, і, не дочекавшись його, пішли блукати вузькими й безлюдними вулицями та завулками. Нас опанували найсумніші думки, і, вірите, не хотілося піднести голову, щоб глянути в небесну блакить: все ввижався літак і під ним безпомічне тіло парашутиста, над яким нависла катастрофа.

Я вирішив не заходити в хату, щоб не бути свідком сімейної туги і жалю, бо й без цього в мене розривалося серце. Наблизились до дверей квартири, я постукав, і почав прощатися з дівчиною.

В ту ж хвилину відкрилися двері і на порозі стояв з веселою усмішкою, радісний і бадьорий мій друг Коля.

— А-а-а! Неорганізованій масі фізкульт-ура!— привітався він, наче нічого не трапилося.

Дівчина глянула на нього, скрикнула і, розумієте, як стояла, так і сіла біля порога, наче її хто вдарив по ногах. З очей покотилися сльози, вона нічого не могла сказати, хоч розкривала рота мов те жовтороте горобеня. Нарешті заоплескувала так, як це можуть зробити щиросерді наївні й щасливі діти.

Мій друг зрозумів, що ми все знаємо, і що ми мусили пережити. Він швидко підійшов до сестри і, допомагаючи мені поставити її на ноги, серйозно вимовив:

— Ти що ж, сеструню, так невдало посадку робиш, зовсім мене перелякала. Треба поволі підійти до землі, вирівняти літак і посадити його так, щоб трьома точками водночас торкнутися землі. А ти і місця навіть не вибрала, де б краще сісти. Не буде з тебе повітряної героїні.

Левко Моторний кілька хвилин мовчав. Він закупив нову цигарку і стомлено позіхнув. Він не заперечував проти реплік і запитань. Навпаки, він чекав їх. Але ми, наче змовившись, сиділи мовчки, чекали кінця його оповідання, хоч, власне кажучи, кінець уже прийшов у щасливому врятуванні парашутиста. Безперечно, нам хотілося знати, як саме він врятувався, але про це ми не запитували. І тоді Левко між глибокими затяжками цигарки сказав:

— Не запитуєте, як врятувався мій герой? І не треба! Я не гордий, сам розповім, без запитань розмотаю клубка, він уже маленький.

— Я напочатку сказав, що коли людина не розгубиться, вона з честю вийде з найскладніших обставин. Особливо тоді, коли волю й витримку одної людини помножити на волю й витримку другої, коли їх поєднати. Так було і в пригоді мого друга парашутиста Колі.

Ми зайшли до нього в кімнату, Ну, звичайно, мама чай приготувала, сестра висушила свої сльози, заспокоїлася і допомагала мамі. Проте, коли наливала нам чаю, руки в неї тремтіли, і очі невідривно стежили за рухливим обличчям брата. Коля ж, спокійно сьорбаючи чай, розповів:

— Так... показали ми номер зверху програми. Але повірте, що ні я, ні Сеня (так звали льотчика) не сподівалися, що таке з нами трапиться. Я зовсім пристойно випав з кабіни— смикнув за кільце і парашут, розкрившись, сіпнув мене до-

гори. Я навіть встиг глянути на стадіон і зорієнтуватися, щоб не відніс вітер, бо я мріяв сісти в центр стадіону на футбольне поле. Я найменше турбувався про літака. А він у ту мить, коли я поглянув на землю, виплутався в парашут і так смикнув мене, що й печінки гойднулися. Я отетерів, не міг усвідомити, що трапилось. Над головою несамовито гарчав мотор, на мене летів надзвичайний шквал вітру. Мене тягло в повітря, аж у вухах свистіло. Стадіон тікав спід мене кудись назад і вниз. Нарешті, я розібрався, в чому річ, і признаюсь — неприємно зробилося. Особливо неприємно, коли подумав про посадку. Парашут прорваний і заплутаний так, що навряд чи пощастить його розплутати. Навіть і пощастило б розплутати, скажімо, трапилось би таке,—все одно на моєму парашуті вже не стрибати, бо він як старе решето. Запасного парашута немає, я вилетів з одним. Коли б був запасний, можна б ножиком обрізати шнури цього, що заплутався, і спуститись на запасному. А так сидатиме літак зі мною, прив'язаним до нього як кіт до бантини, і літакові не мед, і мені каюк.

Сенька перехилився через борт, помітив відразу, що виплутався в гарбузиння, і — знаєш — підбадьорює поглядом, киває головою, наче каже: нічого брат, живий — це добре, виплутаємось якось.

А потім рукою махає, наче кличе і в поле показує.

Вилетіли за місто; під нами стлалася широка рівнина. Знову Сенька нахилився до мене, клінував ручку і показує щось руками, швидко, швидко перебирає ногами — наче на палиці міряється, чий верх буде.

І я зрозумів: Сенька підказує мені — лізь! У мене й на душі полегшало.

До чого думаю проста річ виплутатися з цієї неприємності. А спочатку співати хотілося „ви жертвою пали“!..

Фізкультурник, знаєш, я не поганий. Але коли думаєш, що мені легко пощастило долізи по своїх мотузках до літака і вчепитися за шасі — ти глибоко помиляєшся.

Вітриуга мене відкидав, заважав одяг, руки ковзались, в голові шуміло і літак, здавалося, навмисно тікав від мене. Ні, ці кілька метрів, що довелося їх пролізти, щоб дістатися до літака, я все життя пам'ятатиму. Це, брат, не гол забити у ворота навіть наймайстернішого голкіпера. Там справа куди легша! Сенька вже швидкість зменшив, звів її до можливого мінімуму, і все маневрував, маневрував, даючи мені можливість лізти й зайняти міцну позицію під черевом літака.

Ну, доліз. Сіли в полі, сіли класно, і я перебрався в кабіну. Далі вже ніяких пригод не траплялося. Полетіли на аеродром, знизив я парашут і все ж таки намічений номер виконав. Правда, з запізненням на півтори години, але це нам можна було пробачити.

Левко замовк. Ми думали про несподівану пригоду парашутиста, про його залізну витримку, впевненість і спокій, що дали йому можливість вийти з такого становища з честю і намічену програму свята виконати, не зважаючи на пригоду, що трохи не перетворилася на катастрофу.

Ми думали про те, скільки буде і в нас особисто найскладніших і найнесподіваніших пригод та перепон, і це все ми мусимо перемагати, будемо перемагати, з бою братимемо кожен крок, що веде вперед, до перемоги нашу Радянську країну і її славетну Червону армію, і намічених позицій дістанемось, мети нашої досягнемо.

Ми не змовлялися, але кожен з нас думав про одне — про те, що всі ми мусимо бути безстрашними і мужніми, як ті герої і друзі, що їх ми сьогодні згадали.

Київ, 1935

ПІСНЯ ПРО НОВІ САНЖАРИ ТА СЛАВНОГО БАТАЖКА ПУТИЛІВЦЯ

Як сонцем колосся
В степу налилось,—
В саду на дозвіллі
Гуляло село.

Ударники степу
Наповнили сад—
Гуляє, танцює
Колгоспная знать.

І кружить і мружить,
Туманиться лист—
Гуля на весіллі
Улюблений гість.

Дубового столу
Та ломиться край,
Вояці старому
Вина подавай.

І ложку, і миску.
І круг-поставець—
До столу всі близько,
До лави стілець.

Багато проїхав
І селищ і міст,
Доки не доїхав
Улюблений гість.

І чули, і знають—
Багато прожив...
— Як ворога били
Ти нам розкажи?

І кожен до столу
Ще ближче стілець,
Кружлять зупинявся
Тоді поставець.

Круг вужчає, вужча
Жіноцтва, дівчат...
І старий вояка
Розмову почав:

„Од страйку до зброї
В повстанські бої
Здіймались загони —
Червоні рої.

Ішли і вмирали —
На смерть, за життя!
І близько ставала,
Здавалось, мета.

Мета наближалась,
Як бій передмість —
Із півночі радість,
Із заходу вість.

Вставали угорці,
Рубались болгари,
І вже підімались
Полтавські Санжари.

Горіли Санжари,
Зникали Санжари,
Та сипались знову
На панство удари!

Хоробрим загонам
Подвоював сил
І вів їх до бою
Один багатир.

Не писаний рицар —
Заліза коваль —
Санжарській голоті
Вогню підливав.

Путиловець, кажуть,
Незламний солдат,

За щастя бідноти,
Республіку Рад.

За краще майбутнє,
Дозрілі плоди —
Полки незабутні
Вперед, до побід...

Та битись в далеку
Йдучи сторону,
Один із загонів
Назад повернув.

Чи хто його змовив,
Чи хто зговорив,
Вже там починали
Не раз куркулі.

Летить хай, ковалю,
В Москву посланець:
— Верст сорок одбили
І бою кінець!

Куди це іти нам,
Доволі із нас!
У наших, у селах
Радянська власть...

Та виріс путиловець
Тут наперед —
І гучно і сміло
Сказав — „уперед!“

„Вставайте, Санжари,
За мною, Санжари,
З Полтави до моря
Запалим пожари!“

І йшли і вмирали —
На смерть, за життя!
І близько ставала,
Здавалось, мета.

Мета наближалась
Як бій передмість —
Із Півночі радість,
Із Заходу вість...

Походи, походи...
Все він пережив,
Усі переходи,
Страшні рубежі.

Вперед всіх проводив,
Виводив і вів,
Аж доки він кулі
В степу не зустрів.

Пройшла йому груди,
І серце пройшла,
І десь, аж за лісом,
Проклята лягла.

Упав не горілиць,
Упав же він ниць,
І чути, як цюкав
Десь цюк залізниць.

.

Важкі переходи,
О, доле важка!
Ховали надвечір
Свого ватажка“.

.

І тут мов упали
Од серця ключі —
Дуби захитались,
Дуби стоячи.

Усі підвелися,
Устали діди,
Стояли молодші
Й жінки молоді.

О, серце не зваже, —
Давно, не давно —
І капали сльози
В горюче вино.

І в тиші розлитій
Застигли дуби —
Край поля, край світу
День славу трубив.

.

Та раптом крізь листя
Мов вітер прорвавсь,
І чари кипучі
Піднесли всі враз...

І чара кружляє
Круг столу звияг:
За Нові Санжари!
Колгоспне життя!

Хай чару не схилить,
Не дрогне рука —
За славу путилівця,
Честь ватажка!

Травень, 1935 р.

З Л А М

ПОВІСТЬ¹

4

Підійшовши до дверей партійного комітету, Стасюк почув за дверима гомін, і вже з цього догадався, що там, мабуть, іде засідання.

— От, чортяка,— вилаявся про себе,— як я спізнився.

Жаль було, що почали без нього. Хотілося б побути на засіданні з самого початку, але не поправиш.

Відчинив двері, ввійшов до кімнати.

— ... а я кажу: не так треба робити. Вас посилали не для того, щоб ви прийшли і сказали тут: „У Дриги хліба немає. Зробили трус, а знайти не знайшли нічого. Було всього один пуд, і той поніс він на станцію“.

— Повіз,— кинули репліку.

— Ну, нехай буде й повіз. Один чорт,— не вгавав промовець, не зважаючи на прихід Стасюка.— Один чорт, кажу, з того толку. Пуд! Ви тільки подумайте— один пуд! Куди це ми йдемо? Нам не пуд і не пуди треба, а тонни!

В голосі промовця Стасюк почув щось знайоме. Десь він цей голос чув, а де і коли—пригадати не може.

„Хто б це?“— подумав про себе.

Притулившись до лутки дверей, уважно слухав промовця, очима оглядав його, присутніх.

На столі від великої лампи, що горіла ясным вогнем, виднілися порозкидані аркуші паперу, скорозшивники. За столом сидів секретар. Він, мабуть, тільки краєчком зачіпав стілець, бо цілим тулубом, подавшись вперед, схилювся над столом.

А промовець стояв край столу. Він ніби боявся, що його хтось може перепинити, ніби боявся, що в регламентований час не встигне укласти всіх своїх думок, поспішав випустити максимум слів.

¹ Див. „Червоний Шлях“, №№ 2, 3, 4 за 1935 р.

„Хто ж це? — думав про нього Стасюк, придивляючись до обличчя, шукаючи чогось знайомого. — Хто б це був? Де я його бачив і чув?“

— Ні, це ні к чорту! — підходив до кінця промовець. — Така робота нас, більшовиків, що, грубо сказати, засопліли, не виправдає.

Деяким із присутніх останні слова не сподобалися. Люди ці — партійці та комсомольський актив — йорзнулися на сидінні, шушукнулися щось один до одного.

— Ще хто говоритиме? — спитав секретар, оглядаючи присутніх.

Тепер він руки одірвав спід бороди. Одну опустив униз, а другу приклав до лоба, щоб не так просто падало йому в очі яскраве світло.

Промовець тим часом відійшов на своє місце і сів на рипучий стілець. Він не звернув уваги на те, як подивилися на нього товариші, як хто подумав про сказані ним слова, як хто з них реагує на такий виклик, на самокритику.

— Ну, хто ще говоритиме? — знову спитав секретар, коли враз ніхто не хотів брати слова для обговорення.

Комуністи мовчали.

При першому ж звертанні секретаря до присутніх Стасюкові хотілося попросити їх висловити свої думки, враження щодо роботи, хоч йому і з кількох слів було ясно, про що тут іде мова. Для нього досить послухати одного товариша. До того ж він знав, що в станиці цього часу повинні говорити про хліб, у першу чергу — про виконання зобов'язань перед державою.

На жаль, Стасюк щойно тільки увійшов на збори і не знає, скільки вони вже тягнуться, про що тут говорили й чого ще не згадували.

— Невже більше немає охочих? — дивуючися, знову спитав секретар станпарткому. — Хіба досить виступів Симаненка та Левіча?

„Левіч? — подумав Стасюк, коли секретар назвав це прізвище. — Левіч... Прізвище знайоме. А де ж ми були разом?“

— Так охочих нема? — не втихав секретар.

Стасюк послав свою руку під кашкет, скребнув у голові, як було тоді, коли задумувався над якоюсь деталлю, стоячи за верстатом.

„Левіч... Ага, згадав! Та це ж було на фронті. Левіч був у моему полку! А чи той це?“

У профіль тепер Левіча не пізнаєш. Та хіба ж змінитись не міг! Зайшов до нього спереду. На обличчя ніби він.

— Слухайте, — тихо торкнувся рукою плеча. — Вас звуть Миколою?

Аж тепер ясно помітив Стасюка секретар. Він на кілька секунд перервав себе і звернувся до нього:

— Ви в справах до нас, чи тільки до нього?—кинув головою на Левіча.

— Ні, я до всіх.

Підійшов до столу. Витяг з кишені папірець і подав секретареві.

Секретар хутко пробіг його очима і ввічливо до Стасюка:

— Ага, сідайте. У нас якраз збори. Ви добре попали...

Із звертання секретаря до Стасюка присутні зрозуміли, що це приїхав, мабуть, із району, а може і з краю.

— Хто це?— шушукаючись, питали один одного.

— Ну, як?— питав у присутніх секретар.— Невже таки нам нема про що говорити?

Хтось далі від світла, в кутку кімнати хропів.

— Ого!— засміялися, коли почули хроп.

— Ей, ти, Шулятий!— сіпнула його Настя Гаюрина.— Чого прийшов? Коли на збори, то слухай.

Шулятий прокинувся і став протирати заспані очі.

— Можна мені?— попросив слова Стасюк.

— Прошу.

Від присутніх несло холодком і байдужістю до всього.

У думці Стасюк уже погодився з визначенням Левіча. Погодився з тим, що він назвав себе й присутніх „засоплівліми“.

— От що!— почав він зразу, без „товариші“, та ще й „шановні“, як іноді починають приїжджі. Не став він також посилатися й на те, що не захопив на початок, що не чув чи доповіді, чи попередніх промовців, що, таким чином — „я можу попасти трохи не туди, але ви мені пробачте“.

Він виждав хвилинку, коли всі стихли й насторожилися слухати.

Тепер усі бачили його явно непоказний зріст, засмагле лице, заросле густою щетиною, широкі вилиці, що не містилися під щоками, і шрамуватий ніс.

Стасюк дивився на товаришів великими й повними блакиттю очима, показуючи спід скинутого кашкета патлатий кучерявий чуб, посріблений роками. Одну руку Стасюк поклав на стіл, а другу заніс трохи вгору так, що зсунулося до ліктя осіннє пальто.

— Я приїхав із міста допомогти вам відточити пильність, яка у вас притупилася. Ви знаєте, що наша більшовицька партія не терпить у своїх лавах опортуністів. Партія вимагає звіту від члена своєї організації за те, як він керує роботою, які це дає наслідки. Ви ж тут докерувалися до того, що дали змогу ворогам організувати саботаж і голодом шупати країну диктатури робітничого класу.

Шулятий, що недавнечко завдавав хropaка, безнадійно махнув рукою, одвернувшись знову на лаву і промовив, ніби ні до кого не звертаючись:

— „Саботаж“, „шупати“.

Хоч і неголосно проказав ці слова, але його почув Стасюк. Тепер він усю гостроту свого зору й слова направив на нього, не боячися, що це на перший раз дуже гостро.

— Не по-вашому? Тому й лихо у вас стряслося таке. Мене б не присилала до вас партія, коли б тут справа йшла гаразд, коли б тут комуністи були комуністами і знали, що їм треба робити. Виходить, що за вами, як за якимсь учнем на заводі, доводиться прибирати верстат... Бачите, сміття завелосся всякого. Я ще тільки підійшов до машини і вже помітив на ній сміття. А ви коло цієї машини. Ви мусите знати, де завелосся сміття, мусите організуватися, щоб у вас механізми пішли як на мазі, щоб ви були передовиками, переможцями...

Більше не говорив. Сів на стілець, тут же край столу, і чекав, що казатимуть присутні.

Багатьом із присутніх таке слово, як „саботаж“ було нове. Вони в ньому відчували для себе щось лихе, хоч що саме воно означає — не знали. Зараз же після виступу Стасюка почали просити слова.

Тим часом Левіч і собі пізнавав представника. Десь, не може пригадати, вони були разом.

„Чи пам'ять погана стала, чи що! — думає про себе Левіч, пробігаючи в думках весь пройдений шлях. — Де ж я його бачив? А він ще й ім'я моє спитав. Теж, мабуть, пригадав. Де ж ми були з ним разом?“

Ковзнув стільцем. Поставив його задом наперед, сів верхи. Поклав руки на спинку, а на них бороду. На лиці представника з міста очі Левіча натрапили шрам упоперек носа. Ні, не впізнає тепер Левіч. От голос знайомий. Він чув цей голос не один раз, а де чув?

Втупленим поглядом, ніби магнітом, повернув Левіч Стасюків зір на себе.

— Не впізнаєте? — трохи подавши на стільці, спитав його Стасюк.

— Ні. Голос знайомий, а не впізнаю.

— А пригадайте похід через піски... бої під Царициним. Там були ми, коли не помиляюсь, разом.

Очі ті самі. Лоб високий, крутий і вилиці, що не держаться в щоках. Але ніс із шрамом. Та хіба не могла вгодити олив'яна муха чи квасолинка гранати...

— Стасюк? — майже скрикує Левіч.

Стасюк ствердив кивком голови.

Несподіваний викрик Левіча на мить збаламутив думки присутніх. Секретар постукав олівцем об графін.

— Левіч, до порядку.

Трапляється ж у людини в житті такий момент, коли вона, чимсь зворушена, на мить забуває, де вона, що робить. Хіба Левічу цього не можна пробачити зараз?

— Винуватий,— говорить до всіх разом Микола Дмитрович.— Але,— показав рукою на Стасюка,— цей був нашим командиром полку. З ним пройшли ми піски, бої під Царциним...

Потисли один одному руки.

Наприкінці зборів слово взяв Стасюк.

— Так,— сказав він голосно, коли вже висловилася переважна більшість присутніх і підвів підсумки секретар.— Тепер картина ясніша. Тепер ясно, чому ви от-от будете на чорній дошці. У нас, у робітників, за таку роботу не милують. Левіч тут тисячу раз правильно назвав себе й усіх. Правильно, коли він ставив питання різко. Ви сами кажете, що у вас по посівах косили, давали збирати колосся. А ви знаєте,— тут він знову підвищив голос,— що ви цим віддали всі козирі вашим же ворогам? Ви сиділи з поганою картою і тому zostалися биті. Думали ви зібрати хороший врожай, а зібрали що? Зібрали, кажете, тільки в окремій бригаді до 50 пудів з гектара, а в інших вийшли фунти замість центнерів і тонн. І ви не знаєте, де дівся хліб? І ви ходите кланятися? Ви, керівники й члени керівної партії!

Він на хвилинку замовк. Мовчки похитав головою, докоряючи присутніх. Блиснув іскристими очима по закутках кімнати.

Тепер уже не спав ніхто. Присутні слухали його уважно, ловили кожне слово — гостре й пряме.

Найпильніше слухав свого колишнього командира й друга Левіч. Він весь заглибився в думки.

У Левіча Стасюк і його слова знову викликають спогади про минуле, про довгий пройдений шлях, про піски... Тоді навіть вороги не думали, щоб уціліли загони червоних, які попали в сипучі, безхлібні й безводні астраханські піски, щоб із них зостався в живих хоч один чоловік. А Стасюк же, Стасюк весь час був з ними разом, ішов уперед, вів полк...

І оці думки, згадку про похід через астраханські піски Одинадцятої армії пов'язує Левіч з тим, про що говорить Стасюк. Тоді він був на чолі, і тепер, виконуючи завдання партії, приїхав, щоб бути на передовій лінії. Приїхав, щоб повести станичну армію за собою. І не до відходу, а повести в бій на ворогів диктатури пролетаріату, які намагаються ще стримати рух, удержати непереможний напор колишніх експлуатованих на своїх ворогів, їхній рух уперед, керований таким монолітним мозком, як комуністична партія.

— Куркулі організували саботаж. Знаєте, що це таке? Саботаж — це прихований ворожий виступ. Саботувати хлібозаготівлі — це спалити хліб куди завгодно, тільки щоб не попав він державі. Саботаж — це ворожа ставка на те, щоб голодом прощупати міць диктатури пролетаріату. Са-

бота́ж — це значить, що куркулі й рештки білих хочуть розвалити диктатуру пролетаріату зсередини і в той же час готовляться до виступу проти влади робітників і селян разом із закордонними імперіалістами, фашистами. А готовитись ви їм дали змогу, бо попустили віжки, випустили з рук стерно.

Стасюк говорив чимдалі з більшим запалом, голосно, чітко. Його слова доймали присутніх, били в мозок.

— У боротьбі п'єсто́го місця немає. Де не доробили ми — там орудує ворог. Це треба пам'ятати завжди. В станиці у вас сабота́ж — це факт. І сабота́ж треба зламати — це теж факт. Диктатура пролетаріату вимагає від вас, щоб ви вміли говорити з людьми. А до тих, що розкрадали і сховали хліб від робітничої держави, у нас мова повинна бути коротка й цупка, як залізні лещата. Ми не можемо дозволити ворогові заважати зміцненню нашої батьківщини. Розкрадений хліб ми повинні знайти. І ми його знайдемо! А для цього нам треба зробити ось так...

Витяг з бокової кишені блокнот. Невеличка книжечка ховала в собі цілу низку практичних заходів, що їх обдуманно занотував Стасюк.

* * *

Про те, що в кімнаті парткому недавнечко відбулися збори, нагадували тільки порозставлені по всій кімнаті стільці. Ні недокурків, ні харкотиння та слини на підлозі не лишилося. Те й те вивів секретар.

Секретар стояв за столом, прибирав папери, складав усе до шафи, а Стасюк тут же, поміж стільців, ходив по кімнаті, країв собі мозок новим передумом, сплітав думки в цілу суцвіть.

— Ти скоро? — спитав секретаря, коли той завозився з паперами.

— Та ось, зараз.

За дверима хтось неквапливо пройшовся туди й сюди. Луна від кроків, як тьмяне світло від невеличкої лампи, ледве віддалася в закутках і заглухла.

Вийшли з кімнати. Нічне, власне майже ранкове, повітря оздоровно обдало обох. Після довгого перебування в кімнаті вони вдихали його, як запах страв перед обідом.

Ішли поспішно. До світанку залишилося небагато, а треба ж хоч годинку заснути. Дарма що Стасюк не знав, де на квартирі секретар. Він ішов уперед, рівно ступаючи стежкою, втоптанною за день сотнями ніг на цегляному тротуарі.

— Сюди, — показав Гуркало, коли Стасюк збирався повертати в інший бік.

У визначеній для нього кімнаті Стасюк випхнув прогонич, розчинив віконниці й відчинив кватирку.

— Я в себе завжди так роблю,— сказав він секретареві, помітивши трохи здивований його погляд.

Від вечері відмовився. Хутко роздягся. Поклавши край себе на табуретці одержу, пірнув на ліжку під покривало.

Товста саманна стіна відділяє його від надвору. Там прудкий вітер грається деревами, котиться вулицями, гуде, забравшись у прогалину між бляхами.

І думи, як вихор, встають в його голові. Думи про закінчені збори сьогодні, про те, з чого починати ламать саботаж, про своє виробництво, про бригаду, залишену ним з волі партії. Думи як вихор чи як сплеск води в водоспаді переймають одна одну.

Ледве закутав повіками очі—перед ним завод. Ось він підходить до заводу, проходить широкі ворота, заходить у цех, іде до свого верстату. Звичними до праці руками береться за супорт і сторожко слідкує за тим, як рівна й тонка та гаряча стружка лягає не долі, круг ніг, а попадає в прироблений короб. Чистий, своєчасно вимащений верстат нечутно ходить від ременя, перекинутого через шків трансмісії.

„А ворог хотів би все те спинити“,— промайнуло в голові. Стасюк розплющив очі і задумався...

* * *

На завод він прийшов ще хлоп'ям. У чотирнадцять років помер батько, а мати сама годувати шістьох була неспроможна. І в чотирнадцять літ Михайло Стасюк був уже коло верстату.

Темне, напівпідвальне приміщення пашило смородом, гниллю. Верстат, розторганий, весь трясся від руху трансмісії. За верстатом стояв Михайло, чахний, блідий, з ясно випнутими з щік вилицями. Стружка спадала просто додола, падала на босі ноги, припікала їх. А він—як зацьковане звірятко—стояв осібно. Тільки й чув слова, коли на нього кричав хазяйський прислужник—майстер. Але майстер не тільки кричав. Часто було підійде майстер до нього ззаду, так щоб хлопець не помітив, і вдарить кулаком або дасть ляпаса, що зоставляє по собі червоні сліди на щоці, немов на полотні від пензля художника. І він мусив терпіти, бо що зробиш, коли голодний, коли мати одна на шістьох неспроможна дістати й сухого хліба?

Першим, зате пам'ятним на весь вік, був йому другом один робітник. Він працював там недовго. За підкинуті до скриньок верстатів папірці його звільнили звідтіль, не дали розрахунку і називали „крамольником“. Його, ледве він вийшов за поріг заводу, забрала поліція. То був, мабуть, більшовик, член підпільної тоді партії. Де дівся він, Стасюк не знає. Але ще того дня думки міцно засіли в його голові і вже тоді він на світ подивився іншими очима.

Коли була демонстрація проти війни, він пішов під червоні полотна. Трохи одужавши, він в усіх на очах зробив подвиг. В середину кола підлазив жандарм. Йому залишилося зробити всього лише крок і вліпнути за руку промовця. Несподіваним рухом Михайло впав жандармові під ноги, збив його на землю. В раптовому замішанні промовець зник невідомо куди, а Стасюка втиснули в коло робітників й вивели з напасті. Скоро німець з завиванням гармат підступав під їхнє місто. Стасюк мусив покинути Польщу, разом з біженцями рушити на схід чи на північ. І тоді він перебрався на манливу хлібом Кубань...

* * *

Ліг знову в ліжко, укутався з головою. Думав, що так сразу можна заснути. Ні. Кляті очі ніяк не держать повік, відкриваються навстіж, як ворота. Хай і не видно нічого під ковдрою в пітьмі, але спати не хочеться.

Від дихання ковдра проти лиця нагрілася, віддала теплом униз. Приємно поспати в м'якому й теплому ліжкові. От сон тільки блукав десь...

А за вікном ні душі. Станиця кутає на ніч вуха, затуляє роти, вдягає заслону на очі. До ранку станиця мертвіша всякого закутка в місті.

— Так, так,—твердить про себе Стасюк.— Ми отак спимо, позалазивши під теплі ковдри, а вороги, мабуть, творять свою справу.

Пригадав, як він першого року праці заснув на роботі, завалившись під ніжки верстату, і не зчувся, коли робітники пішли з роботи, залишивши його самого. Надпівніч туди прийшов майстер. Дарма, що хазяїн заводу платив майстрові чималі гроші, що сам він не від одного узяв хабара,—йому, майстрові, захотілося прижити ще якусь копійку. Згорбившись, сутулячи спину, крадькома пробирався він до верстатів, виймав із скриньок лещата, зубила, різці, ретельно складав усе до кишені. А другого дня сам же складав акта на пропажу інструмента, сам передавав його до контори, щоб там утримали з мізерної платні робітника.

— Ой, ці хазяйчики!—прирівняв він до того майстра рештки капіталістичного класу.

Увесь його гнів тої хвилини обрушується на станичних керівників, що понаучувались базікати,—словом завіряти про свою приналежність до більшовиків, писати резолюції, давати настанови, а працювати конкретно, включившись у роботу по-справжньому, нездібні. Гнів його обрушується на всіх, що так ганебно проспали, що „засоплили“, як висловився на зборах Левіч. І з усіх, що виступали на зборах, найкраще і найправдивіше сказав Левіч, його сподвижник у буряні роки.

— „Засопліли“! Забули, що бій незакінчений, що революція йде далі. І тепер той же бій, тільки зброя не та. Тоді йшли озброєні вогнепальною зброєю, а тепер потрібна відвага й знання. А знання—це термометр і дотик до пульсу життя...

...В середині січня 1919 року білі відбили Романівку, відрізали від Одинадцятої армії „Святий Хрест“, повели наступ на Мінеральні Води, Железноводськ, Єсентуки і Кисловодськ. Червоні збиралися перше відступати на Терек, та було вже пізно. Червоноармійці, знесилені холодом, голодом, тифом, не встояли проти білих, пішли впродовж залізниці Моздок—Кізляр, а там у піски, на Астрахань. Піски круті, безводні й безхлібні. Піски, як той Молох, вимагали людських жертв і жерли їх. Тиф, тиф, тиф... Ні селища, ні пристановища. За всю дорогу—від Кізляра до Астрахані—тільки три пункти: Оленічеве, Михайлівка, Ніколаєвка.

Гарби й тачанки повні хворих на тиф, виснажених, без води, без хліба, без догляду. Алеж і хворі намагалися добратися до Астрахані, дійти до своїх. І як усі тоді хотіли жити. До останньої хвилини жилилися чим попало. Про хліб тільки снилися кошмарні сні. Найву давно не бачили хліба, не могли вже уявляти його.

А все йшли вперед, вірили в свою правоту, в прийдешню свою перемогу.

І Левіч ішов із Стасюком, що намагався купно вести свій полк, намагався не розгубити товаришів по дорозі, привести до Астрахані, до товариша Кірова, який тоді стояв на чолі Одинадцятої армії.

При одній думці про те, що тут так ганебно проспали, що комуністи не впоралися з своїми завданнями,—ставало тоскно й боляче. Здавалося, хтось поклав йому стиснутий кулак межі плечі.

Від того нило в грудях, слабли м'язи після напруги і біль віддавався в усьому тілі.

А ті... невже куркулі ще чекають на успіх. Воно, правда, закон боротьби. Адже в історії людства не було й немає фактів, щоб хоч один умираючий клас здався без боротьби. А тут...

Відкинув ковдру і щиколотком попав на цвях у стіні, невідомо ким і для чого вбитий сюди.

— І ти проти нас?—вилаявся він на цвях.—Зразу видно, що хата колишня куркульська.

Провів пальцем по щиколотку. Там натрапив на зідраний не до кінця шматочок власного м'яса і свіжу краплину соку спілої калини.

„Нічого, у нас руки цупкі! Вирвати цвяхи зуміємо“... Знадвору придушеним голосом донісся останній перегук півнів.

Глянув ще крізь вікно Стасюк і... ой-ой, скільки пролежав без сна! На східному обрії жевріли випасні отари хмар, загнані до купи старатливим вітром. Скоро виплигне сонце. А Стасюкові ж хоч одну годину треба заснути...

* * *

День восени починався сіро, туманно. Впале крізь сіризу сонячне проміння ледве зачепилося за голі дерева, спинилось на дахах, на стінках будинків. Проте станиця після перевтомної ночі вже ожила.

З усіх вулиць до центру, де на цілий квартал розкинувся базар, тяглися по одній, по дві, групами жінки, баби, дівчата. У кого в руках кошик, у кого—корзина, у кого—гличик молока й замотане в брудну хустину коров'яче масло.

Посеред квартала стоять два ряди столів—мавбитих у землю кілках поприбивана шалівка. Там весь станичний крам, принесений на продаж. За столами, ніби повтикані, два ряди власниць краму. Посередині—покупці, збиті жужмом у вузькому проході.

Говір з базару чути за квартал. Там бо зібралися не тільки купити й продати. Базар у станиці—це центр усіх новинок, що стікаються сюди з усіх вулиць і хат.

Чоловіків на базарі не видно. Може і є хто з них, але непомітно їх серед строкатого жіночого вбрання. Зате обіч базару, коло крамниці з жовтими літерами на чорному фоні вивіски: „Центроспирт“—їх ціла черга. Взяті пляшки „федір“, „півфедора“ розпаковують тут, ледве зійшовши з приступців.

Окремі з тутешніх, випивши одну, вертають за гратинку посуд, дістають із кишень, зім'яті жужмом, трояки, тичуть до посуду приплату.

— Пий, братішка, вседно жисть чижола,—несеться спід паркана.

— Пий, і я так кажу,—хтось вторить другий.—А хліба у мене нема. Не вродило зовсім сьоголіть.

Повз проходить, ідучи на „службу“, Мамро. Мамро грайливо вертить у руках палочку з написом на ній—„на пам'ять Кавказа“.

— Іва... Йва...—блювотить Мамрові назустріч п'яниця.—Чуй... І, загубивши надію назвати його по-батькові,—клята гикавка ніяк не дає сказати й слова,—кличе на прізвище:

— Мамр-ро.

Мамро звів на нього прищурене око.

— Сю-ок,—поманив п'яниця.

Мамро, окинувши оком навколо, підійшов трохи ближче до нього.

— Чого тобі, Овсію?

Овсій Ковбик перегнувся. Сидячи в бур'яні, він піймав чисту холошу новеньких штанів Семена Івановича.

— Се-ок,— проковтнув знову слово.— Дайте хоч на чар-ок...

Обличчя Ковбика перекошилося. До коротенької його борідки поприлипали реп'яхи і між ними — соломинки. Під картопляним носом бачив Мамро плеский баклажан губів, розрізаний заржавілим підіском.

На п'яне лице бридко дивитися. В інший час Мамро ні за що б не підійшов до нього, він обминав би його. А тепер не цурався.

— Дайт-ок.

Мамро зрозумів, про що йде мова. Йому не перший раз доводиться жертвувати своїми копійками, щоб споїти охочого до горілки Ковбика. Він витягає з кишені гаманець, дістає рівненько згорнений учетверо жовтенький папірець. Хитро зіщулив очі, круто поставив угору брови.

— Гроші тепер, Овсію, тугі. Торгувати нема чим.

— Знаю, І-ок. Я вже вам віддячу.

Пустив холошу штанів, обома руками обняв за ноги, готовий поцілувати Мамра.

— На,— подав Мамро карбованця, а сам вирвався з Ковбикових обіймів і хутко сховався за рогом...

— І-ех! Народ-ок,— скрикнув Овсій.— З такими не пропадеш. Хто зі мною питиме в складчину?

* * *

Від столів з базару пахло всячиною. Пахуче коров'яче масло мішалось з пахом олії. Поміж них путалася ряжанка, молоко, простокваша. Від крамниці, що була трохи далі, відгонило протухлою бараниною, свіжою телятиною, птичим м'ясом.

Давно не був на базарі Стасюк. Тепер надумався зайти, випити молока, самому зірвати з непочатого глечика плівку.

— Хто це?— почув за собою цікавих знати, що за новина з'явилася в станиці, і, не дивившись, ловив дотик питливих очей.

— Хто це?— чув він.

У станиці враз помітять нову людину, і кожен хоче довідатися перший. На Стасюка лягло очей може більше, ніж осіннє сонце саме тепер слало на землю проміння.

— Хто це?— питали один одного.

А Стасюк тим часом підходив до старенької бабусі. Заглянув у глечик і обережно сіпнув рукою за плівку.

— Куди рукою поліз?— сердито гримнули на нього.— По-найджали тут...

Хотіла щось сказати ще, та не доказала. Стасюк одірвався від молока, глянув на неї.

Помітивши, що на нього гримнула не власниця глечика, а її сусідка, обірвав дивним питанням:

— А хіба ви дужче хочете, щоб я купив у вас?

І, ніби нічого не сталося, перевів очі знов до молока, шукаючи навколо склянки.

— По чім ви торгуєте, бабусю?

— За цілий трояк,— шепеляво вимовила до нього бабуся. Стасюк осміхнувся.

— Мені, бабусю, цілого не треба. Нема куди дівати. Я так — на стакан.

— На стакан? Бери по полтиннику.

Дістала склянку, витерла її об білу хусточку, подала Стасюкові.

— А ти звідкіля?

— З города, бабусю, з города.— А сам смакував молоко, нещодавно вийняте з печі.

Сусідка зосереджено слухає. Вона поклала руки хрестом на животі, що вип'явся у неї немов у гуски ноша, роззявила пухлогубий рот, жадно ловила слова, як ловить птах комашню.

— Я й по тобі бачу, що з города,— мовила далі бабуся, дивно розпираючи язиком губи.— А звідкіль саме? З сполкому, чи що?

— Робітник я. Із заводу.

— Таке. А чого робочому їздити?

„От, цікава яка,— подумав про себе Стасюк, випиваючи з склянки молоко до краплі.— І то треба ж воно стільки старій!“

І вголос, щоб не образити стареньку, відповів:

— Так, бабусю. Приїхав провідати станицю. Давненько не був у ній. Та й маленьке доручення маю.

— Таке...

А сусідка нагнула до неї лице, блиснула спід хустки нашийним огузком:

— Це, мабуть, той,— і кивнула головою,— що приїхав забирати останній хліб...

Стасюк розплатився з бабусею, подякував, віддавши без торгу за дві склянки карбованця, і пішов, штовхаючись у настовпі.

У станраді його зустріли секретар парткому й голова станради Шульга.

— Ну, як? Виспався?

— А ти чому на зорі не збудив?— накинувся Стасюк на секретаря парткому, замість пожалкувати, що так мало довелося поспати.

— Ту-уди, ще й винуватий зостануся! Було б не жаліти тебе.

— То пусте. Давай про роботу.

Усі пішли до стола.

Крізь шибки осіннє сонце зібраною радістю хлюпнуло в

лиця і, як незграбний малюнок амеби, збільшений, може, в десятки тисяч раз, упало крізь голови на аркуші паперу, покладені кимсь на столі.

— Це що?—спитав Стасюк.

— Це списки.

— Чиї?

— Наші. Ми склали з ним,—показав Гуркало на голову станради Шульгу.

Стасюк сів читати.

Списки куткових комісій сприяння реконструйовано тільки тим, що до них додано більше прикріплених. На кожну сотню тепер припадав комуніст і до нього не менше двох комсомольців.

— А обрані як?

— Обраних не чіпали. Вони будуть. Та користі з них тільки як з понятих. Сами вони нічого не роблять.

Стасюк на це спершу кивнув головою, подумав щось про себе, а потім зазирнув їм у вічі.

— Значить, кутками у вас тільки поняті?

Гуркало й Шульга зрозуміли цей натак як закид, що в них тут не все гаразд, хоч у чім саме не так—не зрозуміли.

— Було так. Кутками¹ обрали на зборах...

— А як ті, що виконали свої зобов'язання?—не дав докінчити висловитися Стасюк.—Чи є такі по куткомках?

„Ось перший промах,—думає про себе секретар парторганізації.—Така проста річ, а ми не зважили. І чому б не зробити так?“

— Бачите, у нас обирали до куткомів раніш, тому й вийшло не так,—вставив слово голова станради, а сам стежив за виразом Стасюкового обличчя, хотів збагнути: попав чи ні?

— Які ви...—зауважив на це серйозно Стасюк.—Для нас властива, товариші, гнучкість. Ви б увели до комісій сприяння того, хто виконав план, хай би він наполог на злісних. А той би наполог. На заводі ми постійно робимо так. Наш актив і підпора—ті, що виконують план.

— А в нас кажуть так: „Я вивіз своє сполна, а як сусіди, то справа не моя. Моя хата з краю“.

Стасюк відриває обличчя від паперу. Вдивляється в високу постать голови станради, його вузьке, довгасте обличчя, з ледве помітним рудуватим волоссям.

— Усі так говорять?

— Та ні. З усіма не встиг говорити.

„Ось воно,—думає про свої промахи Гуркало.—Отут ми вже прогавили напевне“.

Махом руки зсунув кубанку на потилицю. На лобі, де тисла шапка нижнім паском, залишився в нього червоний ру-

¹ Кутками — куткові комісії сприяння.

бець. Блиснув проти вікна високим лобом і сіпнув за рукав голову станради.

— Ти того не говори. Скажи товаришеві просто, що ми всього не зробили. Хіба б той бідняк, що віддав увесь борг державі, не наполог на куркуля? Та він, коли б ми організували, був би готовий повиривать йому зуби.

Шульзі говорити далі нічого. Йому теж зрозуміло тепер, що працював, не використовуючи всіх приводних ременів. Подумав, що, мабуть, недоробили багато чого. Це ж тільки на першому питанні у них уже наявний промах, а коли копнутися глибше?

— Це то так.

Стасюк відступив від стола, пройшов на середину кімнати. Секретар парткому й голова станради підступили до нього.

На столі, поверх інших паперів, лежав аркуш свіжо переписаного ними списка, а на ньому одним зазубнем затримався сонячний проміньчик.

— Що ви додали від себе людей, це не погано. Воно нехай так і зостанеться. А до них мусимо ми обрати куткових людей, і далі робити так: ти, ось, Іван, Петро чи Роман, виконав план. Це добре. А от твій сусіда не хоче. І тому, що твої сусіди плану не виконали, станиця може попасти на чорну дошку. А коли станиця попаде на чорну дошку, то й тобі, людині, яка чесно виконала своє зобов'язання перед державою, і тобі від цього буде погано. Ти ж не хочеш, щоб тобі було погано? А щоб такого не трапилося, щоб ти не терпів через свого сусіда, ти повинен нам допомогти, щоб і твій сусід не зостався в боргу перед державою. Значить, і ти повинен на нього натиснути, мовляв, хіба ж він не такий хлібороб, хіба він гірший чи кращий за тебе? Адже ти за себе розраховувався з державою, чесно виконав завдання, а чому не може виконати твій сусід?

— Це вірно!

Із зауваженнями товариша Стасюка погодилися обидва.

В кімнату почали сходитися комуністи і комсомольський актив, що за ухвалою вчорашніх зборів мобілізувалися на роботу по виконанню плану хлібозаготівлі.

Перший до кімнати зайшов Левіч. Йому до того, як йти на роботу, хотілося поговорити з своїм колишнім командиром полку.

„Як же так?— думав про себе Левіч, вертаючися вчора із зборів і сьогодні йдучи сюди.— Як же так— зустрілися з ним, а поговорити й не встигли“.

Левіч щодуху гнав вулицею до станради, поспішав до партійного комітету. Тут він знову зустрінеється з колишнім командиром полку, одержить призначення на роботу до якоїсь комісії сприяння і піде на цій ділянці тримати фронт.

Спішить Левіч дорогою, байдуже минає прохожих. Про-

ходить без усякої уваги повз базар, поспішає до партійного штабу.

Однак, поговорити з Стасюком не випало й сьогодні. Не випало згадати про минуле, розпитати в бойового товариша про його особисте життя, поділитися з ним думками... Ще на порозі кімнати Левіч помітив, що він зайнятий, і насмілився тільки потиснути руку, вітаючись.

Услід за Левічем приходили інші товариші, яким треба було дати вказівки, поради. І Левіч розуміє, що тепер не буде часу для розмов, для розповідей про своє особисте, для згадування минулого, вже пройденого, пережитого.

Скоро до кімнати зібралися всі товариші. Вони одержували призначення по кутках і йшли на працю.

* * *

На базарі джмелями гули голоси. Сюди сходилися люди з усіх вулиць станиці, товклися, як макогони в макітрах. Люди приносили щось від себе, переказували один одному.

Пізніше за всіх вийшла на базар Мамрова дружина. Вона, як та пава з хвостом, пронесла на собі рясну спідницю, легко б'ючи по литках, і підступила до столика.

— Продаєте молоко? — спитала.

— Авжеж.

— Скільки за глек?

— Троячку.

— Ого!

— Так продавала.

Та бабуся, що в неї недавнечко купував молоко Стасюк, кивком покликала Мамрову дружину до себе.

Вона підійшла.

— Тобі чого?

— Хотіла купити молока.

— Таке, — прошамкотіла бабуся. — Оддам дешевше.

Придивилася. Вибрала глечик, ткнула в середину пальця. Молоко, як сметана, залилося на пальці, не збігло.

— Скільки за цей?

— Давай два з половиною.

— Дорого, бабо.

— Хіба?

Нагнулася трохи до неї через стіл, дихнула в лице смердячим повітрям.

— Скажи, хто в станицю приїхав?

— А-а! — провела хитро голосочком.

— Ну, бери вже за два.

— Півтора.

Нерішуча баба глянула в сторону. Сусідка, що недавнечко обляяла Стасюка, кивнула їй: мовляв, — віддавай!

— Забери, — сказала бабуся, — тільки скажи, хто приїхав?

Те, про що дізналася вже від свого чоловіка, Мамрова дружина прошепотіла бабусі над саме вухо.

— Он воно як!

Сусідка кивнула огузком.

* * *

На кінець коротенької наради з новообраною кутковою комісією сприяння до кімнати попросили Бузька.

Бузько ввійшов повагом і, ледве переступивши поріг, спинився. Він був на зборах, чув Стасюкову промову, його прямі й тверді вимоги до всіх.

— Підійдіть ближче! — тихо говорячи, покликав до столу Стасюк.

Він підійшов і перед тим, як почати ділову розмову, обидва скресалися поглядами.

Стасюк дивився прямо. В його погляді, блискучому і площенистому, як жар, Бузько відчув ту силу, проти якої встояти важко. Проте, він намагався. Намагався встояти проти пронизливого погляду, намагався дивитися чистими очима, запевнити присутніх. Але тільки хотів. Стасюкові очі такі глибокобачучі. Проти Стасюкового погляду Бузько міг устояти тільки якусь коротеньку мить. Тільки мить міг позмагатися з представником робітничого класу, людиною випробуваною і загартованою в боротьбі. Скоро Бузько опустив свої очі додолу, здавши перед його силою ... Поза тілом раптом пробіг дріж. Здавалося, що його хтось зразу вкинув у холодну льодянисту воду, а вона така гостра-гостра і доймає до самого серця.

— Сідайте, — сказав Стасюк і рукою показав на вільне місце коло себе.

Коли Бузько сів, Стасюк ще раз подивився йому в обличчя. Потім раптом ніби спохватився:

— Тепер ти скажи нам: коли вивезеш хліб?

— Не знаю, — проговорив Бузько, не підводячи вгору очей і не дивлячись на Стасюка.

— А хто за тебе повинен знати?

— Не знаю.

— А хто ж знає? — суворо спитав у нього Стасюк. Нутром він відчув до нього неприязнь, сердився за брехливі слова.

— Не знаю, — так само тихо проговорив Бузько.

— Не знаєш — значить, не хочеш везти? Значить, не збираєшся розквитатися з державою?

— Немає, — і розвів руками.

— Нема? Ти в цьому хочеш запевнити?

— Нема, кажу вам. Що було — забрали.

— Так!

Стасюк поклав руки на стіл і затарабанив пальцями.

Обвів очима членів куткової комісії сприяння. В їхніх очах

прочитав підтвердження висловленої думки, що всі розмови з оцим „упиром“, як його вони називали, ні до чого не приведуть.

— Значить, ти виконати плана не хочеш?

— Радніший би, та... нема чим.

— Гаразд...

* * *

У станиці повно собак. Майже в кожному дворі є. А вже в куркулів без собак не обійдеться. І ото хай хтось іще тільки коло двору — собака вже кинеється.

У Бузька собака злий - злющий. Ледве підійшла комісія до двору, як пес передніми ногами вже став на паркан. Куди на такого піти? Здоровий пес, з теля ростом буде. Коли кинеється на груди — не відженеш, може вихопити з тебе цілий кусень м'яса.

Гавкає пес, аж захлинається. У пса ніби весь настрій господаря вкладений.

„Не пустити б комісії!“

Але комісія йде.

Двір у Бузька широкий, просторий. У дворі кинуті плуг і гарба. Під лапасом стоїть лінійка, що була спеціально для виїздів на базар до міста з легкою поклажею та в гості. Плуг і гарба в бур'яні, якого не зривав цього року хазяїн: „нехай, мовляв, землю посмокче, жалко хіба?“

Хазяйка зустрічає гостей непривітно, вороже. На привітання не обізвалася. Та гості не звернули уваги, бо таке вони бачили не вперше.

Разом з хазяїном пройшли повз неї до великої кімнати.

Велика й світла кімната, з пофарбованою підлогою, пахне запущеним, нежилим приміщенням. В головному кутку аж у два ряди розставлені „боги“, на чолі з „троєручицею“. На центральному місці високе ліжко, повне пуховиків, застелене дорогим килимами.

Стасюкові зразу впали в очі портрети. Вони є німі свідки минулого життя хазяїна. Вони розповідають про те, що зафіксоване, невисказане досі.

Підійшов до них.

У центрі всіх фотографій чималий кабінетний портрет самого хазяїна замолоду. На верхній губі тільки-тільки пробивається чорний вус. Бузько стоїть струнко. На ньому бешмет з найтоншого сукна, на плечах погони козачого урядника і через плече перекинута якийсь галунок. На туго підперезаному поясі начеплений парадний кинджал — весь у срібній оправі з різними візерунками.

Стасюк на мить одірвався від портрета. Бистро подивився на хазяїна, порівняв його теперішнього й на портреті. Там — на портреті — він стоїть виструнчений, ставний, підбір до під-

бора — як належить. Так бо вимагалось в гвардії охорони „его імператорського величства“. А тепер Бузько не такий. Він носить одєжину стару. Подивисься — латка на латці. І кубанка не та. Спід кубанки вибиваються на висках пасми сивого волосся. Він згорблений, понурий.

„Сиротою прикидається, — думає про себе Стасюк. — Так, так. Знаємо таких. Довелось зіткнутися не з одним“...

А вище портрет теж такий. І обличчя схоже на Бузькове. Тільки то не він. Той з погонями вахмістра.

— Це хто? — питає Стасюк, показуючи на того.

— Де? — підходить ближче до нього Бузько.

— Ото! — І, щоб краще показати, Стасюк бере з рук члена куткової комісії палицю й кінчиком легко торкається портрета.

— То...

Бузько зам'явся. Не хотілось відповідати на це запитання. Не хотілось признатися. Трохи одвернувся і хотів піти геть.

— Хто? — перепитав ще Стасюк, помітивши, що Бузько хоче уникнути відповіді.

— То брат.

— А де він тепер?

— Біс його знає...

Сусіди, присутні тут, помітивши, як Бузько хоче уникнути відповіді, встряли в розмову.

— Чого там уже, — накинудись вони на Бузька. — Ти ж не так давно одержав від нього листа. Ну, і сказав би враз, що за кордоном...

— Відступив з біляками.

— Ага-а! — многозначно проговорив Стасюк. — Тепер знаю.

Відступив на крок назад. Повернув членові куткому палицю і знову до Бузька:

— Вивезеш хліб, востаннє питаю?

Бузько незмінний. У нього ж були вже не раз, питали, говорили, пропонували.

— Хліба нема.

— Не повезеш?

— Нема. Радніший, якби було...

Бузько якось розгублено, ніби мимоволі, розвів у сторони руки. Здивовано дивився, немов запитував: „Чого від мене хочете, адже сказав, і все“...

— І ти не сховав?

Осміхнувся, знітився...

— Які ви чудні. Сказав же.

Стасюк спалахнув. Цей куркуль, біляк, сміє взивати „чудними“? Глузує в очі. Він підступає до нього, зазирає гострим дотиком очей в Бузькові очі і говорить роздільно, твердо:

— Я тобі пропоную негайно розквитатися з державою. Ну! Завтра щоб ти вже був із квитанціями в станраді.

Бузько спершу хотів осміхнутися, вдати з себе невинного,— мовляв, „даремне так нападається“, але — ледве підвів погляд і зустрівся очима з поглядом Стасюка, опустив очі знову додолу, спинився.

— Хліба в мене нема,— проговорив ледве чутно, глухо.— Нема й зернини, хоч і потрусить.

— Гаразд!

Стасюк одвернувся від нього, запропонував комісії приступити до трусу.

Трусити взялися ретельно. Справою керував сам Стасюк, нишпорячи по всіх закутках, перерізах, боднях.

Здавалося, в хатах нема нічого. Передивилися все, позаглядали всюди. Але... що це?

У Бузька йокнуло в грудях.

Стасюк підходить до ліжка. Розкидає подушки: одна, друга, третя... поскидав усі пуховики, скидає килим, бере перину.

У Бузька здивоване обличчя. Він дивиться розгублено. З кухні вибігає дружина. Вона раптом підскакує до Стасюка, рве в його з рук перину, намагається закинути на місце килим, розкласти пуховики.

— Не дам! Чого до мене полізли?

— Одстань!

— Не дам! — репетує вона.

Стасюк дав знак. До неї підходять члени куткому. Беруть під руки, виводять з кімнати. Стасюк знову відкидає пуховики, здирає килим, підіймає перину.

Крайок перини широким рубцем вигнувся вниз, застелив рівно розгладжені на все дно ліжка мішки. Стасюк бережно доторкується щіпотками до мішка, тре між пальцями тверді зернини пшениці.

У Бузька очі блищать люттю. Сам готовий звірем накинутися на прийшлих людей, рвати тіло шматками, бити, полосувати. Стояв недалеко від подушок, дивився то на Стасюка, то на мішки з пшеницею, що розгладжені лежали на дні ліжка.

Невідомо хто шорсткою рукою стискає йому серце, здавлює його боляче. На обличчя, на щоки хтось раптом наляпав білої фарби, залишивши підведені пензлем сині губи.

А члени куткової комісії витягали спід ліжка мішки з пшеницею, кидали назад перину, килим, пуховики.

— А що, дядьку, немає? — спитав у Бузька Книшенко Петро.

Бузько ще блиснув на нього очима, потім одвернувся і ледве чутно:

— Беріть уже, ваше щастя...

Окрилені першим успіхом, усвідомивши, що це ж тільки початок, члени куткової комісії не вірили, щоб це було все.

Знали, що є, що має бути ще. А де його шукати? Де знайти захований хліб?

Після цього кожна річ здавалася підозрілою. Наново перевірили все, придивлялися до всього.

У снігах, за дверима стоїть велика скриня — „мучник“. Колис у тій скрині було повно борошна, а тепер там різне лахміття.

Петро Книшенко ускочив з ногами до скрині. Повикидав усе розмаїте лахміття, що на підлозі сіней нагадувало кимось розсипані різнокольорові фарби. Потім виплигнув з „мучника“ і—о, яка ріжниця!—диво. Коли стояв на дні „мучника“—то височина його була по пояс, а тут—мало не під саму шию. А скриня ж стояла тільки на невеличких підкладниках на підлозі.

Може, якусь мить потратили на роздумування й здогадки. Потім взяли палку й почали виміряти. Всередині було дно вище за надвірнього майже на півметра.

— Он воно що...

— Тут друге дно.

— Хазяїн!—клинули Бузька, бо той залишився в кімнаті. Виглянув, сполотнів ще більше, але мовчав.

— Давай сокиру!

— Вона в дворі...— І пішов ніби за нею.

А вийшовши в двір, махнув через паркан і зник на городі.

5

Карі очі спід дугастих рівних брів пронизують шитво. Рука з голкою кожного разу описує неправильне коло, припадає рядочком із першим уколом на коленкорі.

— Та кинь бо, годі тобі!—звернулася до дочки Марина.

— Ще видно, мамо.

— Де там воно видно,—киває головою стара Ганджиха.— Очі попсуєш, а тоді що, хіба лисапета на носа почепиш?

— Аг,—не згоджується Катерина.

Мати невідступно підступає ближче до доньки, кладе руку на ледве зігнуту над шитвом спину її.

— Облиш, Катерино!

Катерина підводить голову і трохи спід лоба зазирає в очі матері.

— Чого бо вам, мамо?

Материн погляд, такий пристрасно-рідний, огортає її, прогонить удавану сердитість.

— Облиш, кажу. Хіба нам треба так багато?

Осміхнулася їй. Обабіч рота, на білому рум'яному обличчі вирости в Катерини дві неглибокі ямочки.

— Може й треба,—говорить до матері крізь сміх.

Мати хитнула головою, здається, щось пригадала. Ясний вираз лица оповитий туманом. Очі матеріні—такі відверто ясні—потемнішали.

— Ой, життя, бодай не діждати!

Катерина не раз задумувалась і сама над життям. Особливо непокоїлась, коли бачила засмучених батька й матір. Проте своєї туги додати до їхньої не хотіла і кожного разу, ретельно маскуючись, удавала з себе байдужу.

— Таке, наказали.

Хотіла розсміятись, але відчула, що сміх у неї не вийшов. Сміх був занадто штучний, куций.

Поклала на стіл колєнокор, умотала в середину голку з ниткою й заплоточ.

Вийшла до другої хати.

Сонце востаннє ледве показувалося станиці, краєчком великого суцільного колеса манячило між багряними хмарами. Тіні голих дерев падали на будівлі й на землю, лягали незграбно розкиданим трухлявим паліччям.

Вечір, ніби витканий загодя, швидко зсував із неба свої штори. Вечір, як аеросіялка, висівав на землю густі сутінки.

Смеркалося.

Марина, попоравшись трохи тут, пішла за дочкою до меншої кімнати. Менша кімната, або, як її звали, „мала хата“, виходила вікном до саду, на східну сторону. І коли Марина зачинила за собою двері, в темнішій кімнаті їй здалося ще темніше.

— Катерино, де ти? — мусила спитати в дочки, перше ніж почати їй щось говорити.

Катерина підвелася з ліжка, на яке лягла відпочити, підступила до матері і стала з нею поряд.

— Я ось, мамо.

Мати простягла вперед руку. Наосліп тицнула в повні дівочі груди дочки. Потім швидко відхопила руку назад, опустила вниз і чомусь сховала її під фартух.

— Ото, як воно стемніло враз,— промовила тихо не то до Катерини, не то до самої себе.

Катерина мовчала. Вона нічого не сказала матері. Промовчала. Тільки про себе подумала: „Невже мати мене контролює?“

І від тієї думки ніби дрібнесенькі льодинки прокотилися їй поза спиною, дрожом пробігли по всьому тілу. Обличчя Катерини враз спалахнуло, але в темряві нічого не видно.

Марина добре знала, з ким буває дочка, кого вона кохає. Однак матері не байдуже, як поводить себе вона, що за її дочку говорять люди.

Що мати турбується так за нею—це знала Катерина. І тому, що вона знала про материні турботи,—тому й підозра така їй згадалася раптом.

Марина старенькою, підтоптанною ходою відійшла від Катерини, підійшла до столу і сіла край нього на лаві.

— Ото, як довго нема батька.

Катерина бачити не могла, коли сумує мати. Їй не хотілося того й тепер. Іноді материне сумування їй здавалося завгодно нудним. Іноді хотілося просто обірвати її грубо, безжально. Але таку думку Катерина ховала не тільки від матері, а й від самої себе.

Підійшла до матері. Поклала руку на плече.

У батьків, які мирно вік прожили, єдина дочка,— нехай вона уже й доросла, ставна,— була все ще за дитину. Вона для них була ще дівчатко, що ледве зіп'ялось на ноги.

Марина повернула лице до дочки. Подивилась їй у вічі, як дивилась і колись.

— Що це ви, мамо? Чого так?

— Чого?

Катерина не знала, що сказати матері. Стояла перед нею мовчки, дивилася в очі.

— Ось як воно, живи. Літечко ціле робили, а тепер ходи.

— Ат! Ви таки за своє? Залиште.

Мати похитала головою й журно до дочки:

— Ой, будемо ми без хліба цієї зими.

Материне бідкання вже настигало Катерині. Вона бідкається сьогодні не вперше. Про це вона говорила сьогодні, вчора, раніш. Говорила майже щодня.

— Годі вам, мамо! Звідки ви тільки берете ці слова? Іще невідомо, як воно буде. А може ми й цього року, як торік та позаторік. Хто вам наговорив, що будемо сидіти без хліба?

— Хто? Знаю сама. Сьогодні принесли з базару...

— Ви знов за рибу гроші.

— Гроші...— розсердилася мати.— Які такі гроші? Ти б усе хотіла хіхоньками та хахоньками одбутися,— неждано посипала мати на дочку докірливі слова.— А, мабуть, таки цей рік посидимо без хліба!

— Хай же, як посидимо! Ще побачимо, що воно буде.

Дочка випросталася, стала перед матір'ю високими грудьми наперед. Обняла матір за шию, повернула її лице до себе.

— Мамо!

Мати мовчки дивилася дочці в лице, хоч і бачила його в темній кімнаті погано. Та мати й без того знає, що Катерина на неї дивиться, як і колись, як у раннім дитинстві.

— Мамо! — ще ласкавіше промовила до матері Катерина.— Не треба про це. Не треба нічого. Знаєте, життя тепер таке складне.

Мати замовкла. Прийшла до висновку, що дочці теж, мабуть, не легко говорити про це. Хіба мало вона наслухалася розмов із батьком? Мовчки вийшла до просторішої кімнати, запалила світло.

Скоро повернувся додому й Ганджа. Він ще з порога

мовчки подивився на дружину й дочку. Мовчки пройшов до лави, скинув з голови шапку і мовчки сів край столу.

Бліде світло від невеличкої лампи лягло на його похмуре обличчя.

Останнім часом Ганджа ходив завжди невеселий, похмурий. У голові різних думок недокінчений край. Іноді думки в голові його так баламутили, що не чув, як до нього зверталися люди.

— Ну, що виходив?

Мовчки подивився на дружину широко відкритими очима. А в них тільки сум і сама безнадія.

— Що виходив, питаю в тебе?

Думок у голові так багато-багато, а говорити нема чого. Що скаже він, коли вже говорив учора, говорив позавчора, раніш? Нема нічого нового. Нічим не порадує своєї родини.

— Нічого. Приїхав із Краснодара якийсь повноважений. Перевертає всіх. Кажуть, і не кричить ні на кого, а слухають. Кажуть, що цей був командиром із Левічем. Левіч з ним через усі астраханські піски пройшов...

Марина похитала головою.

— Дожилися...

Ганджа змовчав. Мовчки дістав шапку, надів на голову і хотів вийти з хати.

— Куди ж ти? — зупинила його дружина.

Він хотів просто зійти з очей. Адже скільки прожили разом, не лаялися ніколи.

— Та... хотів вийти надвір.

— Нічого ходити. Вертайся назад, будемо вечеряти. Однаково нічого не виходиш...

* * *

Помивши ложки та посуд, Катерина вдяглася і вийшла надвір. Постояла в роздумі трохи коло порога, вийшла на вулицю, сіла на лавочці під парканом.

Від споживчого товариства ледве доходив до неї туманною зіркою вогник. Коли дивилася туди, обабіч вулиці невеличкими скиртами помітно лягли на рівній землі хліви, хатки, а коло них сторожі-дерева.

Ніч, як казкова птиця, розпустила над станицею широкі, товстопері крила. Десь одинокий голос фальшиво наспівував якусь пісню.

Схилила нижче голову на груди. Зовсім несвідомо руками перебирала трапчасті кінчики шалі.

— І коли вже він прийде?

Кожна мить здається їй довгою, тягучою. Хотілося, щоб час не йшов, а летів, щоб спускався до неї на крилах. А час повзе так повільно-повільно. Підвелася з лавочки. Обтрусила ззаду спідницю, пішла в напрямі до станради.

— Може, зустріну...

Тихою ходою проходила повз хатки, хліви, такі мовчазні й суворі вночі. Минула одну вулицю, другу.

— А що, як ітиме іншою вулицею?

Зупинилася.

Думка, що сьогодні неодмінно має прийти Грицько, не давала спокою. Грицько мусив сьогодні прийти до неї, мусив побачитися, бож вона так чекає його. Але що як він підійде до двору з іншого боку, а її там не знайде? Що буде тоді? І Катерина, не довго вагаючись, повертає назад.

Нема.

Хтось показався зза рогу. У Катерини тремтяче забилося серце. Чимсь підштовхувана, вона хутко пішла туди. Нечутними кроками дійшла до рогу. Думала, що там, може, Грицько стоїть і прислухається.

Підкралася. Подалася вперед головою, зазирнула за ріг вулиці. Нема нікого. Людина, що перейшла через перехрестя, пішла далі і зникла невідомо де. Може, зайшла кудись до двору, а може, переплигнула через дошки чи лісу в городи.

Катерина нервується. Їй так хочеться побачити сьогодні Грицька, а його нема й нема.

Коли б це було раніш, вона зробила б не так. Вона пішла б додому, замкнулася в хаті. Може б і сумувала, але то про себе. Хай би він тоді роздумував: „любить чи ні?“, „любить чи водить за носа?“. А тепер що цим доведе вона?

Нетерпляче чекала.

Ніч на верстаті стояла на місці, ніби ткаля її вилізла зза кросен.

Згадувала першу зустріч з ним. Такі неспівливі першого разу були слова й погляди. Снилися сні, підганяли дійсність. Тоді вона вся замикалася в себе, полонилася думками про ту першу весну. І вона пам'яткою зосталася їй на весь час.

Ой, коли б він скоріше, коли б скоріше прийшов! Вона забула б незадоволення на нього, що довелося чекати так довго. Вона, їй так хочеться тепер, пригорнулася б до нього вся і, приклавши вухо до грудей, слухала б, як б'ється його серце...

Уривала думку від приємного спогаду, верталася до дійсності.

Вона сидить на вулиці одна. Навколо не бачить нікого. Тільки скиртами стоять обабіч хатки та хліви і стримлять розчепіреними пальцями довгих рук самотні високі акації.

Думки набухають у голові, як безформні якісь уривки. Потім ці уривки — розірвані думки — туляться один до одного, стають кожен на своєму місці і з них виходить уже щось суцільне, закінчене.

— Чому ж і досі немає його?

З церковної дзвіниці доноситься до неї одинадцять по-

вільних ударів. І кожен удар, що відкочував у минуле годину, тоскно й боляче віддавався глухою луною у Катерини в грудях, у серці.

— Одинадцять, — промовила про себе, підрахувавши удари. — Одинадцять годин, а його й досі немає.

Хтось показався на дорозі від станради. Катерина запримітила, як аж двічі якась людина затуляла собою світло від далеких ліхтарів. Їй здавалося, що то обов'язково йде Грицько. Готова була зірватися на ноги й побігти назустріч. Але, тільки підвелася з лавочки й хотіла піти, як почула чужий голос. Круто повернула назад, стала коло воріт.

Повз неї проходив Петро Лобода. Помітивши, що хтось стоїть, він підступив притьмом до фіртки. Зупинився. Придивився зблизька.

— А-а... Дожидаєш? — не то питає, не то стверджував.

— І кого б я ждала? — кинула Катерина до Лободи.

— Кого? Наче не знаю. Ховалася б від когось іншого, а не від мене. Від мене не сховаєшся. Знаю, от і все.

Стис за плечі і, дратуючи, навмисне протяжно проговорив до неї:

— А, мабуть, таки ску-у-чила!

— Ат! — і одвернулася, немов Лобода нагадав їй про щось неприємне, разуче.

— Грицько ось-ось вертатиметься додому. Його після засідання ще на хвилинку затримали в парткомі, — весело засміявся і пішов своєю дорогою.

* * *

В кімнаті партійного комітету підбивали підсумки робочого дня. За столом сиділи Стасюк, Гуркало, трохи осторонь голова станради Шульга. Півколом оточивши стіл, сиділи комуністи, прикріплені до куткових комісій сприяння. І тут кожен з присутніх інформував, що він зробив сьогодні, з чого розпочне і що зробить завтра.

За вікном давно стемніло. Сюди й збиратися вже почали, коли вечір сірими пасмами кіс заплутався між дерев і будинків, а поки зійшлися звідусіль — пішла дев'ята година.

Від великої лампи, що стоїть посеред столу, яскраве світло падає присутнім на обличчя, виказує їхні думки, радість, сум. Он у секретаря партійного комітету від малосонних ночей під очима сплили синяки, очі набухли, червоні. Коли привидитися — здається він от-от кліпне повіками й тут же засне. Та то лише так здається. Секретар тримає руку на лівій щоці, ніби від когось затулився, а правою нотує слова на папері.

Он на чорній голові Стасюка блищать білі, посріблені волосинки. Він сидить на одному місці, ніби прикований чимсь невидимим до нього, і зосереджено слухає інформацію

кожного комуніста. І від того, про які наслідки говорить товариш, змінється вираз його обличчя.

— Так-так, далі!

Його пронизливі великі очі, що доймають усього промовця, здається, якимсь невидимим лезом проходять у саму середину, не дають і слова сказати зайвого чи неправдивого.

І промовець, відчуваючи те, говорить про себе, про свою роботу, що йому вдалося за сьогодні провести, про те, що мислить зробити завтра...

Крізь відчинену квартиру вікна до кімнати раз-по-раз вривається струмом свіже повітря. Повітря, здається, відгонить далі відпрацьовані думки, наганяє натомість свіжі.

Перед секретарем станпарткому і уповноваженим з міста, один за одним проходять звіти. І з тих звітів, як з прочитаної книжки, видно минулий день. Шість перших кутків сьогодні нічим похвалитися не могли. Вони провели збори, дообрали кутками, а там наступив вечір...

— А хліба так і нема? — перервав, нарешті, Стасюк щогостого інформатора.

— Сьогодні нема.

— Сідай!

Промовець сів, як підстрелений птах, скрививши кругленьке обличчя, похнюпивши погляд.

— Давай сьомий!

На сьомому кутку був Симаненко. Грицько враз підводиться із стільця, стає лицем до столу. За мить у нього в руці перед очима клаптик папірця і на ньому записані числа.

— А ми сьогодні, — сміливо кидає він, — взяли в шори голову куткової комісії Удода. Де ж пак, сидить чоловік, кличе до себе людей, а в самого хвіст виріс, як од мене до дверей. І в куткомі такі. От ми на зборах, при всіх і спитали його: „Повезеш?“ — а він каже: — „Нема“. Розпитали присутніх. Виходить, що в нього хліба багато. Ще раз питаємо: „Повезеш?“ Та що ж, у вовка своє: „Нема“. Після зборів пішли, і що б ви думали? Ми в нього знайшли пудів двісті.

— Ого!

— Ось де зібралось колгоспне зерно!

— Так. Знайшли пудів двісті.

— А де ж ви його?..

Про те, що там знайшли коло двісті пудів зерна, — знали не всі. Грицько Симаненко затримався на своєму кутку найдовше, а коли прийшов сюди, звіти вже почались, і він не перешкоджав роботі. Стасюк, Гуркало й Шульга це знали, але змовчали навмисне, щоб дати змогу розповісти про подію йому самому. Навмисне вони й порядок звітів змінили так, щоб Симаненко доповідав серед останніх.

За весь час роботи куткових комісій і прикріплених до комісій це був перший, показний і ефективний результат, що яскраво доводив перевірку самого активу, перевірку тих, з ким доводиться виходити на передову лінію.

Грицькова постать на сьогоднішніх зборах стала в центрі. До Грицька посипалися від присутніх запитання. Серед них найбільше — як пощастило домогтися цього: чи знайшли самі, чи хтось підказав, чи знайшли ненароком?

Обличчя Грицька полуменіло. Запитання давалися часто, але й без того, щоб дослухатися до кожного слова, Грицько розумів, що саме цікавить присутніх. Він сьогодні перевіряв свої передбачення, а потвердження їх відкриває певні можливості.

— Мені казали, — мовить чітко, стоячи з підведеною вгору головою Грицько, — що його дружину часто бачили на збиранні колосків. Казали також, що в голови куткому, підрахувавши навіть простим оком, хліба чи не найбільше. Проте цей голова з людей ніби править, ніби вимагає розквитатися з державою, а свого не здав, сам не виконав.

Саме в той час повз станраду (де містився станичний партійний комітет) пройшов гурт молоді. І що то воно молодість! Життя, може, комусь видається й не любим, а для молоді воно повне пісень, життєдайної сили, юності. Хай, може, часом бувають невдачі, може, іноді сум огорне, але юність своє бере. Юність лле через край, розливається широким потоком, перемагає все на своєму шляху.

Грицько на хвилину стих. Розбризкані сміхом пісенні слова нагадали йому, що й він же юнак, що й він же хотів би відвідати її, Катерину. Хіба ж наша дійсність, часом і сувора, не дає змоги для того? Хіба вона повертає людей в кам'яні монументи, безсердечні й застигли?

Раптове бажання піти до неї хоч на мить так опанувало його, що, здавалося, не пішов би, а полетів. Грицько знає, що його прагнень, його настроїв не вкорочує ніхто, алеж він сам мусить розумно сполучати це.

Одні думки раптово переплітаються з іншими. Раптові пориви, непереможне бажання — хоч би тільки мить одну побути з нею — так само раптово поступаються перед іншими, коли він ловить на собі допитливі очі, коли оглядає присутніх тут товаришів. І він повинен так раптово навіяне й розбурхане юнацькими голосами бажання затримати в собі, говорити про справи серйозніші, невідкладніші.

— Ми вирішили, — каже Грицько далі, так само чітким і піднесеним голосом, — почати з Удода. Вирішили, що не вийдемо з двору, поки не знайдемо хліба. І от — знайшли. Удод, злодюга, не думав, щоб хтось знайшов, бо заховав далеко. А от знайшли. Одна схованка була в стіні, а друга — в землі. Просто в землі, під сараєм.

Грицько закінчив. Додавати багато подробиць, на його думку, було зайве, бо й так зрозуміло, що хліб треба шукати в куркулів та їх сполігачів.

Сидячи на стільці коло столу, Грицько мовчки вислухав прикріпленого до восьмого кутка. Той нічим похвалитися не міг, бо за цілий день надійшло з його кутка до елеватора всього кілька пудів. А обшук, проведений ними в цей день, був невдалий. Крім Грицькового кутка, тільки дев'ятий, де сьогодні був і Стасюк, знайшов дві схованки у Бузька.

Грицько сидів мовчки на своєму стільці, слухав інформації. Намагався весь час думати про справи, але й особисте, нав'язане сміхом і піснею за вікном, хвилювало його. Між думками про справи, між словами інформацій і далеким і близьким вимріяним образом виростала перед ним Катерина.

Нетерпляче чекав кінця зборів. Йому сьогодні так хотілося піти до Катерини, побути з нею вкупі.

І як ото довго тягнеться час!

Грицько сидить на зборах, слухає промовців, а час-од-часу згадує про інше. Тоді в його уяві постає зустріч. Ось він іде. Іде й думає тієї хвилини про неї. Чекає, бо вірить у те, що Катерина сидить на лавочці або стоїть коло фіртки. Катерина чекає його. Він підійде до неї тихо-тихо і, може, по-дитячому підкрадеться ззаду. Коли вона не помітить, він обома руками затулить їй очі.

Тільки ні. Катерина не стоятиме так. Вона обов'язково, чи сидячи, чи стоячи, виглядатиме його. Отже, про те, щоб підкрастися — годі й думати. А як же тоді? Як підійти до неї, щоб вона не помітила? Хіба обійти вулицею, зайти з протилежного боку? Чи варто? Ні, краще прямо.

„Так-так. Піти прямо!“ — твердить про себе.

Грицько знає: спершу Катерина видаватиме себе сердитою, злою. Вона подивиться на нього суворо, ніби отим німим поглядом хоче докорити за якісь неймовірні поневір'яння, докірливо промовить кілька речень, а там... А там Катерина за інше забуде, простить зневагу. Знає бо вона, що не тільки сам Грицько винний у тому, що спізнився, бо на крилах прилетів би до неї.

„Може, їй настогидло, що я зайнятий, — раптом ловить себе на думці Грицько. — Може б, вона хотіла інакше? — І вже ладен зажуритися. — Та тільки ні. Вона не з таких. Е-е, ні-ні!“

Грицько слухає коротку Стасюкову промову, намагається впіймати кожне її слово і не може не подумати про себе, про неї — про Катерину. Стасюк довго не розводить. Він бере живі факти, виводить із них чергове завдання. Ще кілька хвилин — і він закінчить. Тоді всі розійдуться на спочинок по домівках, а він піде до неї.

„Пізно хіба? — думає знову Грицько. — Пусте! Вона мене чекатиме“.

— На дев'ятому кутку,— закінчує Стасюк,— Бузько втік. Може, він сподівався, що його арештують. А я подумав, що тут не так. Я собі, грішним ділом, припустив, що там не все чисто. Ми перешукали не скрізь і, я певен, знайшли не все. Може, він зник, щоб уночі переховати краще. І я поставив там на цілу ніч варту.

„А-а!“— мислить про себе Грицько, зовсім забувши на мить про Катерину.— А я, чому я так не зробив? Адже й на моєму кутку можуть переховувати з гіршого сховища в краще“.

І ніби хтось невидимий над ухом шепоче йому „Так-так. Він ніби чує чийсь голос. Він ладен уже схопитися з стільця, побігти назад на куток і там докінчити недокінчене.

Раптом ця думка поєднується з іншою. Вірно! Грицько збирається і хоче зробити. Ось нехай тільки закінчиться це засідання, він піде до Катерини, візьме її з собою і удвох цілу ніч проведуть поблизу, на сьомому кутку. Катерина не відмовиться, а коли він буде там — це найкраще.

Уже й кінець. Стасюк закінчив слово, дав вказівки, як і що робити. З стільців та ослонів уже підвелися присутні. Крутять цигарки, збираються йти.

По коридору лунають чийсь кроки. Хтось, мабуть на високих підборах, прямує сюди, по-чоловічому ставлячи ногу. Так, сюди. Постукав у двері.

— Увійдіть!

Петро Книшенко, не звертаючи уваги на всіх присутніх у кімнаті, підходить до Стасюка, ніби одного його тільки й бачить, ніби тут є тільки один він.

— Товаришу Стасюк, давайте людей!

Після того, як Стасюк сказав, що залишив когось на стороні, стало зрозуміло для всіх, що Книшенко прийшов з вістями, що він і є з поставлених Стасюком.

— Людей треба скоріше... Копав на городі яму і потім носив туди спід собаки... Гад, бач, де сховав хліб!

Стасюк швидко обвів очима присутніх.

— У тебе хто є з членів станради? — спитав голову.

— Я піду сам, як дуже...

— І сам будеш вести? Його ж треба взяти.

— Тоді візьму когось із тижневих.

Голова хутко вискочив з кімнати партійного комітету й подався до чергувальні тижневих.

— Так. А кого б іще?

Присутні насторожилися. Хотілося б піти і туди, побачити на власні очі, і хочеться піти додому, спочити.

А Стасюк, оглянувши всіх, зупинився поглядом на Симаненкові.

Може, з секунду мовчки дивилися в очі один одному. Тоді...

— Доведеться піти тобі,— запропонував Стасюк.

— Та... я хотів одвідати сьомий куток.

— Ні, піди на дев'ятий. А всі інші нехай перевірять свої.

Нічого не сказав Грицько, не став перечити. Коли треба — мусить піти. Тільки мигавкою промайнула в голові думка про Катерину: „Ой, скільки ж даремно прождала!“

6

Мати поралася коло печі. Вона, тільки Петро ступив через поріг, сердито глянула на нього, щось пробурчала. Що саме вона говорила — Петро не розібрав, бо думки були не про неї.

— Мамо, дай їсти!

— Нема.

— Що?

Мати повторила.

Петро остовпів. Випучив на неї свої сині очі і якусь мить стояв на місці, ніби вкопаний. А мати, відмовивши синові, поралася собі далі, не обзиваючись до нього й словом.

До сутічок з матір'ю Петро вже привик. Це було не вперше. Але такого, як оце сьогодні, ще не було.

— Мамо! — ледве промовив Петро, стримуючи свій гнів на неї й намагаючись сказати лагідно.

— Одстань! Де робив, ті хай і годують. У мене для чужих служок нема.

— А-а-а...

Пройшов від порогу до столу, сів там.

„Що це таке? Що б це значило? У неї слова не свої. Хто? Хто ж навчив говорити так?“

Про те, що повернувся назад Думенків Микола, Петро й досі не знав. А зміна в родині сталася саме тоді. Мати бо, наслухавшись Миколи, стала ще гірше ставитися до сина. Таке було з нею й раніш, але не в такій мірі, не так відверто й грубо. Відтоді розклад пішов куди глибший. Ото прийде Петро додому, а мати почне на нього напосідати. І чого тільки йому не було, як тільки не докоряла вона йому!

Спершу Петро огризався. Коли мати нападала — намагався її втихомирити, вговорити, довести, що вона помиляється. Але всі його намагання були даремні, безуспішні. Мати весь час стояла на своєму, а Петрові доводи проходили марно.

„Е-ех, і життя!“ — думав про себе не раз.

Від кінця жнив важкі дні настали в родині Книшів. Розклад набрав хронічного характеру. Батько мовчав. А мати — як тільки Петро на поріг — ото й почне, і почне.

Іноді в Петра виникала думка — кинути родину, станицю і піти геть... Піти кудись на фабрику, на завод чи на шахти. В такі хвилини жалкував, що під час набору комсомольців на шахту не виїхав із станиці.

Книшева родина жила якимсь окремішнім життям. Петро працював на степу, а коли там робота скінчилася — від ком-

сомолу пішов по куткових комісіях сприяння. Батько більше змовчував. Іноді він навіть захищав Петра, але мати тоді накидалася на нього. Іноді він переходив на материн бік. Та його слова не були такі докірливі й такі льодові, як материні. У батькових словах було якось більше питань, яких він не розумів, в яких розібратися йому якось було важко. Мати ж гостро нападала то на одного Петра, то водночас і на батька...

При останніх словах матері Петро весь зблід. Вони його обдавали то холодом, то полум'ям.

— Мамо!

Петро хотів заговорити до неї тихо, спокійно. Намагався, щоб у голосі було більше лагідності, теплоти. Він навіть осміхнувся, мовляв: „І таке ти сказала. І то ж хтось навчив!“ Хотів сказати, але в нього не вийшло. У грудях, коли глянув на матір і впіймав на її обличчі лють, ураз закалаталося сильно серце. В цю мить він сердився на матір і на всіх тих, що довели її до такого. Кілька секунд вони, на відстані, дивилися одне на одного. У їхніх поглядах зосередилася якась глуха й таємнича напруга.

— Так ти, мамо, отак? — ледве вимовив згостра Петро.

Чужі, чорні думи, як люті змії, копошилися в материновому мозку, кубилися десь в ущелинах мозкових центрів, непроникливих і невідступних для Петра. На лиці в матері, ще не старому, помітні глибоченькими ровиками зморшки.

— А ти думав як? Ти будеш, біс тебе знає, кому годити, а я годуй? Ти ж знаєш, скільки його в нас...

Петро хотів довести, що з хлібом скрута не через колгосп, а через ворогів колгоспу. Він навів матері кілька прикладів, сказав, у кого вже знайдено схований хліб. Розповів, що оте вишукування та вибирування колосків улітку — то тільки маскування куди більшого, важливішого. Та всі його докази були не на користь. Від них мати ще більше злилася на сина, виказуючи чужі думки.

Мати підступила ближче до Петра. Одну руку поклала на криж, а другу — скомбіновані три пальці — піднесла йому під саме лице й сердито кричала:

— Вилупився на мою голову, виродок клятий. На...

Було схоже, що вона от-от замахнеться і вдарить з усього розмаху. Дивилась на нього чужими, зовсім невластивими матерям очима, ніби збиралася проткнути наскрізь.

Петро виставив наперед свої руки, готовлячись прийняти удар, і викрикнув чимдуж:

— Мамо, облиш!

Ухопив за руки і, не тямлячи себе, стис материні руки в своїх, посадовивши її на лаву.

Мати заридала.

— Оце дожилася... — говорила вона крізь плач, закривши лице руками. — Дожилася...

Крізь трохи розчепірені пальці з очей падали на поділ спідниці краплини сліз. Хусточка, пов'язана на підборідді, зсунулася на потилицю, і русяве, ще ніде не вкрите сивиною волосся розпатлалося.

— Мамо, перестань...

— Не перестану, коли дожилася...

Вона вся дрижала. Від корчів у неї то зводилися, то спадали плечі, перекосився рот, а коли говорила крізь плач, — зуби цокотіли один об один так, що, здавалося, ніби хтось підківками об цегляну долівку вибиває чечітку.

— Бери - и вже... У людей останнє бере - еш...

— Ті люди накрали, — різко відповів Петро.

— Через тебе, може, і нам доведеться голодувати. Хто дасть?.. Накра- али!..

Уперта мати виводила сина з терпіння. Хіба він не знає, скільки сіяв Удод і скільки може бути в нього хліба?

— Так, накрали! Хіба так могло бути, щоб сіяв один гектар, а в нього знайшли понад двісті пудів?

Мати сиділа перед сином на лаві, поклавши руки в припіл, і помутнілими, заслізливілими очима сердито дивилася на нього. В очах її Петро вичитував лють такої гостроти, якої ще ніколи не помічав у матері. Йому пригадалося, як мати пестила його в дитинстві, як було погладить по головці, дасть гостинців і скаже:

„Рости, синку! Будеш добрим джигитом, і хазяїном будеш“.

В дитинстві великі надії покладала мати на сина, на свого кормильця. А тепер сидить вона на лаві проти Петра і плаче або сперечається. Вона не слухає і не хоче слухати сина.

— Доберетесь, що будемо голодні, — говорить мати, не слухаючи Петра, не бажаючи слухати його пояснень.

— Не будемо! — голосно, упевнююче говорить Петро.

— Побачиш, — наперекір йому мати.

— Авжеж. Коли поживемо, то й побачимо, — ще додав Петро і одвернувся піти до печі, щоб самому витягти страву.

Налив у миску борщу, поставив на стіл. Подивився на мисник, де лежав хліб, а його там не було.

— Мамо, дай хліба!

— Нема.

— Як нема?

— Нема — і все. Хай тобі дадуть вони...

Книшиха не сказала, не договорила, хто це „вони“. Та Петро і без того знає. „Вони“ — це ті, що говорять: „хліб є, хліб треба знайти, бо його розкрадено й поховано“. І Петро тепер, після сутички з матір'ю, починає ще глибше вірити в ці слова. Адже це правда. Де Удодові взяти стільки пшениці? Де знайти стільки Бузькові, який криком готовий був кричати, що в нього не вродило, що в нього нема?

Стиснув зуби, але матері не сказав нічого. Мовчки посьор-

бав без хліба борщу і в цю ж миску вкинув гарбузяної з кукурудзяними крупами каші.

Мати тим часом сиділа на лаві, непомітно для себе вкрутила руки у фартух, намагалася, мабуть, щось придумати і щось сказати. Але думки з голови повискакували геть, кинули її напоталу. Тільки образа її росла більше й більше.

— От дожилася...— нечутно для Петра, тільки шелестячи губами, проказала ці слова, а потім мовчки звелася на ноги й пішла до другої хати.

Після сутичок з матір'ю Петро був не при собі. Де ступить, що візьметься робити, — все йому здається не так, все перечить матері, її думкам. Перший час це над Петром тяжіло якимсь особливим родинним ярмом. Іноді хотілося лаятися, бити, кричати. Та хіба й не остогидне воно! Хай би це було раз, хай і не раз, але щоб не так часто, щоб не кожного разу, як тільки потрапляли одне одному на очі.

Забував про матір Петро, коли кидався з головою в роботу. Хай це було в степу, на якійсь роботі в станиці, на вечорах чи зборах. Тоді, за іншим, відпадали всі дрібні сутички, бійка на словах, щоденна сварка. Але щойно закінчувалося те — туманні думки мугилися в голові, стискали за серце нескінченні жалі. І тоді тоскно-тоскно ставало йому.

„І що б оце все значило? Чому така зміна?“

Мати й раніше не ставилася прихильно до колгоспів. І не так через батька, як через неї більше двох років вони трималися поза колгоспом. Понад два довгі роки від того часу, як почалася суцільна колективізація, вони чогось вичікували, були осторонь колгоспу. Петрові, який відвідував будинок соціалістичної культури, комсомольські збори, хотілося скоріше й собі пристати до гурту. Його манила колективна праця, веселі співи, бадьорий сміх, жарти... Нарешті мити здалася, а тепер от знову...

„І коли вона перестане?“ — подумав Петро.

Були хвилини, коли Петрові хотілося зробити хтосьнащо, аби тільки не чути родинної сварки, аби мати не зустрічала докірливими словами, лайкою. І він тікав від материних очей у степ, на роботу. Там почував себе краще, людиною. На роботі він виконує доручення, корисні республіці...

Вийшовши з дому, хутко пішов.

На небі волохаті осінні хмари заступали таке солодке сонце. Сонце, вкутане в непрозору, сіру, сумну ковдру, заховалося десь далі від Петра, не показувало й ока, а сіре небо тепер якраз відповідало Петровому настроєві. Хмари кутали станицю, як сумні Петрові згадки про сварку з матір'ю кутали його думки.

Повз Петра проходили люди. І серед них, здавалося, були такі ж сумні, як і він. Хто зна, може, це осінь впливає так на людей, бо справді: кому не жаль теплого літа? Літа... Теп-

лого, жаркого літа, з такою оживною скрізь природою, що п'янить життєдайними напоями.

А в степу літом!..

Ти виходиш на степ. Назустріч тобі вітрець. Такий стрункий, бистрий вітрець. А іноді дуже тихий, ледве доторкується... Обіч пшениця, овес, ячмінь, кукурудза, сояшник, просо... І все зелене або вбране уже в позолоту, і все по-своєму прекрасне, вабливе.

— Е-е-е, що то літо!

А тепер осінь. Осінь обчухрала одєжу степів, оголила городи, садки, придвірні акації, стрункі тополі. Осінь—як обдерта смушева шапка, що годиться тільки лякати горобців. Проте, осінь пишна, огрядна, багата. Осінь—як додаткова кров малокровній людині, входить у людське життя з запасами їжі, питва на цілу зиму...

І, ніби відповідаючи Петрові на це, сіра пелена хмар розповзлася. У прогалину між хмарами виповзло золотавим кружальцем сонце, розсипало на землю дорогим алмазом проміння.

Назустріч Петрові йде Шпак. Шпак—як та птиця—не вміє помалу ходити, він літає. І цей Шпак не пройшов, а пролетів повз Петра, і хутко зник. Куди він зник? І чому в нього вигляд такий турботний, похмурий?

Петро йде далі. Позаду застаються хати, будинки, оголені верховіття безлистих дерев.

За рогом, коло Шпакового двору, стояв гурт людей із заступами й довгими залізними палицями-списами. Коло самої фіртки, з двору, підкопом під крайню шулу та під паркан—вирита яма. Вона повна доверху добірного пшеничного зерна.

З города вертався Левіч.

— Нема гада,—сказав він, ступаючи через перелаз.

„Ось воно що!—догадався Петро.—Ось чому Шпак, зустрівшись з ним, так поспішав і чому в нього був такий вигляд“!

— Утік?—спитав хтось із гурту.

— Утік, бісів куркуль...

Книшенко відкликав набік Миколу Дмитровича, розказав йому, в якому напрямі подався Шпак, і хутко пішов на свій куток.

* * *

Надворі глуха ніч. Мало, що сама осіння ніч чорна, як галка, її ще більше темнила остогидна й нудна мряка.

Ковзаючись по тротуару Стасюк ген-ген за північ вернувся додому. У відведений для нього кімнаті—квартира секретаря станпарткому—він не ліг зразу відпочивати, а підсунув до столу єдиний у кімнаті стілець і сів, глибоко про щось задумавшись.

За вікном перішив дощ, але Стасюк відкинув знову віконниці й відчинив у вікні квартиру.

Безбуряний осінній дощ однотонно й остогидливо висівав, як крізь густе сито, найдрібніші краплини дистильованої води. Краплини раз-по-раз, падаючи на вікна, збиралися на них у буйніші краплини, сповзали вниз невірними стежками-лініями, лишаючи по собі кривулястий слід, який трохи нагадував слід по сипучому піску від розтріпаної в'язанки дроту.

Було за північ. Від усіх попередніх малосонних ночей обличчя його запало, скощавіло. На щоках, зарослих густою чорною і вже трохи посрібленою щетиною, помітно випиналися вилиці, немов хтось витискував з середини волоські горіхи. Із схудлого лиця ще виразніше і збільшено дивилися великі й сміливі очі.

Клонило спати. Досить було б упасти на ліжко, вкнутися ковдрою і тільки раз кліпнути повіками. Сон прийшов би в ту саму мить, огорнув би його, як огортає мати дитину в теплу пелюшку. Та Стасюкові було не до сну.

Кілька хвилин постояв у роздумі, взявшись руками за спинку стільця. Час-від-часу позирав на вікно, таке запатьочене нудним, остогидливим дощем. Потім хутко повернувся, ступив крок уперед і, повернувши трохи стілець, сів на ньому.

Перед ним на столі чорнило й ручка.

— Так,—шепотом говорить про себе.—Треба. Це неодмінно треба зробити.

За час його перебування тут, у станиці, в хлібозаготівлі помітне зрушення. Це відзначено навіть у протоколах райкому партії, але це ще не все. Знайшли, за що зачепитись, а для виконання плану цього мало. Хліба на очах обмаль. Хліб пішов до сховищ, до ям. А звідтіля його треба знайти й дістати.

— Хліб треба дістати!—шепоче Стасюк.

А тут—осінь. Плаксива, тонкосльоза надкубанська осінь. Осінь—рідна сестра зимі. Хто зна, може, завтра, післязавтра й далі йтимуть дощі, а це шкідливо для схованок. До того ж восени погода така нетривка, що можна чекати щодень дощу, морозу, снігу, хуртелиці.

— Ні, ні. Треба спішити.

Республіці потрібен хліб, як паливо печам, як приводні ремні верстатам. Чи то ж не дасть республіка сил, кращих сил з послідовно й до кінця революційного класу?

Дасть! Мусить дати!

І Стасюк певний у тому, що дасть. А коли дасть,—виграємо в часі і в кількості... Стасюк береється за ручку, опускає її в чорнило і на шматочку паперу, що лежить перед ним, хутко пише перший рядок: „Секретареві райкому“.

У шибки діробить дощ...

Удари дзвону, важкі й повзучі, як дорога на круту гору, лунають над змоклою станицю. Раз, два, три... Три години нового числа, нової доби уже відійшли в минулу, неповоротну вічність. А Стасюк сидить за столом і, нагнувши голову ліворуч, зза правого вуха клав на папір одну по одній літери:

... Іще я скажу по-робочому: щоб скоріш оцю роботу скінчити — дати хліб із станиці хазяям диктатури, — треба подати підмогу, бо щоб сами впоралися тут, то буде затяжний строк, а республіка чекати не може. Республіці потрібен хліб, як моему верстатові шків і мастило...

...Робіть висновок сами. А в мене є така думка — домоворіться з міськомом партії, хай він дасть людей. Тоді ми скоріше вихопимо хліб, не дамо пріти, пропасти...

А пшениця захована є. І вона схожа на ту, що її розкрадали в колгоспі...

Ну от, постав перед міськомом. У розмові можеш сказати, що це питання порушую я (звісно, коли ніхто про це ще не ставив)...

Уповноважений М. Д. Стасюк“.

* * *

Дерева знадвору тоненькими пальчиками - гілками доторкувалися до шибок і ледве-ледве тарабанали, неначе когось будили від сну і не могли добудитися.

— Що ти хотів? — спитав нарешті у Книша Ганджа.

— Та я, Кирило Йосиповичу, ніяк не розберу...

Ганджа вже знає, про що йтиме мова. Однак, він хоче вдати, ніби не розуміє питання, ніби не догадується.

— Що, Миколо Васильовичу?

— Та все того...

Несміливо подивився навколо, на навколишніх людей, які посходилися на збори.

— Що воно буде?

Ганджа звів униз голову.

— Не знаю, — проговорив ледве чуто.

За останній час Ганджа чув стільки новинок, що сам їм не міг дати ладу. За інших обставин він би сказав щось Книшеві, а ось тепер не знайшовся...

Ганджа прийшов до колгоспу без хитрощів, щиро. Прийшов ще попервах, з першого ж разу. Роботу виконував сумлінно. Перші роки колгоспного життя було гаразд. На трудодні одержував хліба більше, ніж треба родині. Хіба минулого року не продав державі по твердій ціні лишки? Хіба не виробив у цьому році разом з дочкою понад п'ятсот трудо-

днів? У колгоспі не багато знайдеш таких. А от тепер Ганджи не знає, як буде. Сам часто береться за голову і довгі хвилини тягнуться в гнітючих, тяжких думках:

„Де ж хліб? Де наш урожай? Невже весь у ямах?“

Іноді йому здається, що він іде якоюсь дивною стежкою. Стежка веде з гори вниз, а там провалля. Ні, над проваллям лежить кладка. Він уже на неї ступив, іде вперед. За проваллям манячить берег, дорога вгору і там широкий простір. Алеж оте провалля...

До кімнати найшло повно людей. Спереду, коло столу,— голова й члени управи...

Збоку, край столу прилаштувався секретар, поклав папір, поставив чорнильницю. Значить скоро відкриються збори.

— Давай слухати,— чи Книшеві, чи самому собі сказав Ганджа.

Голова колгоспу постукав олівцем об графін, закликав усіх до порядку.

Наче гралися у волейбола, з усюд відштовхували від себе прізвища, подавали до президії кандидатури. Прізвища перекидалися через голови присутніх до столу і там знаками розпластувалися під рукою секретаря на папері. Коли шум вгамувався і піднесенням рук схвалили президію в складі п'яти чоловіка, серед них були з першої бригади Левіч і Ганджа.

Питання на порядку денному стояло тільки одне. Але це питання було найболючіше, найдошкульніше.

Хата, повна людей, усталилася багатьма очима на президію. Зсунувши на головах далі на потилицю шапки, кашкети, розсунувши коло вух хустки, люди на ослонах готувалися слухати, що їм говоритимуть від столу, чим їх порадуєть.

Стасюкові очі,— такі прямі й великі, з білками, умереженими червоними пасками напнутих жилок,— дивилися на присутніх спід густих чорних брів. Жвавим рухом руки він дістав з бокової кишені блокнот і розстелив на столі газету. З тієї газети великі чорні літери викрикують до присутніх:

„Промова секретаря крайкому партії“¹.

Ось він одірвав очі від газети, обвів ними присутніх і кинув у гущу початок промови. Присутні насторожилися.

— Знаю. Це турбує всіх. Воно й не може не турбувати. Але де причина цьому? Секретар крайкому тов. Шеболдаєв говорить так: „В більшості колгоспів ми маємо тверде ядро колгоспників, відданих партії, відданих колгоспові, людей, що являють собою дійсну підпору радвлadı, людей, які загартувалися в боротьбі за колективізацію, проти куркуля... Ці люди, загартовані в боротьбі за колгосп, проти куркуля, віддано

¹ Промова т. Б. П. Шеболдаєва 12 листопада 1932 р. на ростовському партактиві.

працювали в степу, виконували різні роботи, дбали про те, щоб скоріше зібрати врожай“...

Тут він зробив паузу. Бистрими очима подивився на всіх, що сиділи проти нього, що сиділи обіч в президії. І навмисне затримався на Ганджі.

— Я вірю, що й серед вас є такі люди. Правда?

— Авжеж, — почув з переднього ослона.

— Є такі, що й не вилазили з степу... „Уявіть собі стан, — говорив Стасюк словами секретаря крайкому, — коли той колгоспник, що працював сумлінно, що весь час був у степу, на праці, виробляв трудодні, сотні трудоднів, прийшовши до колгоспу, не знаходить хліба, бо ледар, — іноді колгоспник, а частіш одноосібник, — що нічого не робив, а тільки розкрадав хліб та кукурудзу, живе собі приспівуючи“...

Стасюкова промова за наведеними словами секретаря крайкому партії справляла велике вражіння. Його слухали з усе більшим захопленням, намагаючись вловити кожне слово. І сам Стасюк помічав, як на передніх ослонах і далі подавалися вперед, як задві підходили ближче до столу. А це піддавало йому ще більше енергії. Його голос чимраз дзвінкішав.

— А у нас мало хіба знайшли ми краденого хліба? Хіба ті, в кого повідкривали потайники та ями, назбирали стільки з свого паю?

— Ясно, що ні.

„Де там!..“ — подумав Ганджа.

Репліка, кинута з гурту до промовця тільки стверджувала його слова.

— Значить, ми не вберегли того, що здобули. Ви, може, і хороші працівники, ударники, проте зважили тільки один бік, а другий забули. Забули, що ледареві треба з чогось жити. Ледар і ворог пішли розкрадати ваше, вами нароблене, а ви від цього не стереглися.

Ганджа, сидючи за столом, обома руками розгладжував вуса, тихо про себе відкашлявся в долоню і всю увагу знову віддав промовцеві. Стасюкова промова, тверда й переконуюча, впливала на нього.

„Правду каже. Б'є в точку, як снайпер“.

А Стасюк ішов далі. Стасюк, як снайпер, бив у точку, вибирав усі можливі числа, наводячи для потвердження конкретні, відчутні для присутніх приклади. Він доводив, що в розкраданні хліба винні багато самі колгоспники, бо не берегли його... Вони колись за своє, може б, і горло перегризли, а от колгоспне — нехай... Потурали злодіям, не застосовували до них законів влади, не зважили, що під виглядом збирання колосків розкрадали з копиць, із скирт хліб...

— І коли ви тепер не даєте нічого державі, то чого ж хочете? Хіба держава може організовувати МТС, давати трактори, косарки, молотарки без хліба? А як будуть жити ро-

бітники, що все це виробляють? Вороги організують саботаж, хочуть голодом прощупати міць нашої країни, розгромити диктатуру пролетаріату, наново посадити дворян, поміщиків, капіталістів. Хіба ми можемо терпіти таке становище: злісних саботажників, куркульських підспівувачів... У вас є ті, що працювали чесно, але вони не боліли душею за колгоспне майно, не дбали за те, куди саме йде ваша праця, У вас у колгоспі є всякі люди, а чи виявляєте ви їхнє лице? Чи всі ви знаєте добре людей у своєму колгоспі? У вас є ледарі, а чим вони житимуть, коли за душею три-п'ять трудовнів?..

Ганджа сіпає рукою за кінчик вуса. Ганджа слухає, може, найпильніше. Стасюк б'є як снайпер. Хіба не правда, що він тільки працював, а не поцікавився де ж ділася, куди пішла його праця? Хіба мало ледарів у колгоспі? Хіба знайдена пшениця в Шпака, Бузька, Удода та інших — то не колгоспна пшениця? Ганджа вже бачить, що й серед самих колгоспників не всі однакові, що є з різними настроями.

Промовець говорить, що винні в цьому і сами колгоспники. Через це станиця от-от буде на чорній дошці. А щоб виправити — треба за хліб боротися всім колгоспникам, мобілізувати всіх чесних працівників, виявляти одвертих і прихованих ворогів. І тоді колгоспники зберуть весь розкрадений хліб. Тоді розрахуються колгоспи з державою, одержать належне собі.

Промовець скінчив.

Згодом, коли підвівся голова зборів і закликав давати доповідачеві питання та виступати з словом, Ганджа, глянувши в гурт і знайшовши поглядом Книша, підкликав його до себе. Коли Книш підійшов близько до столу. Ганджа перехилився з ослона і над його вухом прошепотів:

— Чув, що говорив? Оце тобі відповідь. Слухай і жуй! З міста, а говорити у точку.

(Закінчення буде)